

ח'ליל טוטח: דמות חינוכית לאומית בלתי-נשכחת בפלסטין המנדטורית

ג'מאל עדוי

תקציר

ח'ליל בן עבדאללה ועזיזה (לבית מוע'נים) טוטח נמנה עם הבולטים שבאנשי הרוח הפלסטינים בתקופת המנדט הבריטי (1917-1948). טוטח נחשב לדמות חינוכית לאומית בעלת משקל רב במערכת החינוך הערבית בתקופת המנדט. עיון בכתביו מלמד על יחסו האמפתי לבני המקום ועל ניסיונו לעודד גיבוש זהות לאומית בקרבם. שאיפתו לחזק את הצביון הערבי-פלסטיני התבטאה בהוראת הלשון הערבית, התרבות הערבית ותולדות פלסטין. חוקר הספרות ומבקר התרבות אדוארד סעיד כינה את טוטח "דמות נשכחת" (شخصية منسية). לטענתו, דמותו של טוטח לא נחקרה לעומק בידי החוקרים וההיסטוריונים בני האזור מזה ובידי ההיסטוריונים האירופים והאמריקאים מזה (סעיד, 1994). למעשה, עד היום לא פורסם מחקר מקיף שעניינו הוא דמותו החינוכית של ח'ליל טוטח בפלסטין המנדטורית. גם במחקרים שעסקו בחינוך הערבי בתקופת המנדט הבריטי, למפעלו החינוכי של טוטח הוקדשו שורות ספורות בלבד (אם בכלל).¹

מאמר זה² מנסה למלא את החסר. מטרתו היא לשפוך אור על דמות חינוכית-לאומית בלתי-נשכחת בשל ערכה ומשקלה הרב במיליה של תקופתה, מיליה אשר כלל דמויות חינוכיות חשובות דוגמת אל-סכאכ'ני ואחרים. דמותו של טוטח לא נשכחה, כיוון שתרמה רבות למערכת החינוך הערבית בתקופת המנדט הבריטי בפלסטין.

מילות מפתח: חינוך מיסיונרי וקוויקרי בחברה הערבית, ח'ליל טוטח

מבוא

מערכת החינוך הערבית בשלהי התקופה העות'מאנית

על טיבו של החינוך הערבי בפלסטין בתקופה העות'מאנית אפשר ללמוד מדברים שכתב אחמד ח'ליפה, פקיד בכיר במחלקת החינוך בתקופת המנדט הבריטי: "בימי הטורקים מעטים היו הכפרים שהיה בהם בית ספר, ובו למדו רק קוראן, קריאה וחשבון. המורים היו אנשי דת, ובכך התמזגה הדת עם החינוך. בעיני הפלאח היה בית הספר מוסד ללימוד הקוראן בלבד. רק

1 ראו למשל אצל אלחאג', 1996; Tibawi, 1956; Szyliowicz, 1973; Swirski, 1999; Mar'i, 1978; Yousuf, 1956.

2 המאמר מתבסס על עבודת מחקר שערכתי לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" בעת לימודי בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת חיפה (עדווי, 2000).

במקומות שהיו בהם מורים מוכשרים, הרגישו הפלאחים בתועלת שמביא החינוך" (אל-ח'אלדי, 1925, עמ' 15). רוב הכפריים המוסלמים אשר חיו בפלסטין בתקופה העות'מאנית, לא האמינו כלל שנוסף על הכותאב המוסלמי יוקם בכפרם בית ספר אחר. בכותאב, בית ספר פרטי המיועד לבנים בלבד, ישבו התלמידים על הרצפה ושיננו בקול רם פסוקים מהקוראן.

תיאור מפורט של רשת בתי הספר ברמאללה ובנפתה בסוף המאה ה-19 נמצא בסיכומיה של רוזה לי, המפקחת על בתי הספר באזור בתקופת השיא של פעילות המיסיון הקוויקרי בפלסטין: "כיום יש לידידים (Friends)³ האמריקאים שישה בתי ספר בבעלותם, ובית ספר נוסף המנוהל על ידי מיסיונר עצמאי בפיקוח הידידים. בתי ספר אלה פתוחים 40 שבועות בשנה. בתחילה ניתן כל השירות חנם, אולם כיום הילדים משלמים עבור ספרי הלימוד - סכום המסתכם ב-16 דולר לשנה" (Lee, 1912/1977, pp. 8-10). בדרך כלל בתי הספר שכנו במסגד או בחדר אחד בבית פרטי. המורה לימד ללא שהוכשר להוראה; רמת האוריינות שלו הייתה בינונית, ורמת הבקיאות שלו בדת הייתה גבוהה. התלמידים בבתי הספר למדו לקרוא בקוראן ולכתוב, ובהמשך למדו גם מעט חשבון. רוב התכנים של תוכנית הלימודים עסקו בדת ובמסורת (אבו סעד, 2009; Tibawi, 1956).

בתקופה העות'מאנית פעלו גם בתי ספר דתיים לא מוסלמיים (Fortna, 2002). את בתי הספר האלה ניהלו שליחים של כנסיות נוצריות באירופה. הם לימדו בעיקר בערבית, אף שבתי הספר של המיסיון ייחסו משקל רב גם לשפת המדינה האירופית אשר תמכה באותה הכנסייה. בבתי הספר הללו למדו ילדים נוצרים, מוסלמים וגם כמה יהודים (מעוטי יכולת כלכלית). גם לקהילה היהודית בפלסטין של אותם הימים היו בתי ספר פרטיים. בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 חברו המהגרים היהודים מאירופה לתנועה הציונית והקימו כמה רשתות חינוך. בבתי הספר שברשתות החינוך האלו תמכו ארגונים פילנתרופיים יהודיים ברחבי העולם, ובאחדים מהם נלמדה בפועל גם השפה הערבית. וכך תיאר המחנך הפלסטיני ח'ליל אל-סכאכני את מצבה של מערכת החינוך הערבית בשנת 1914, שלהי התקופה העות'מאנית: "רוב בתי הספר של האומה [הערבית] הם זרים ודתיים, ואילו בתי הספר של הממשלה לא הופעלו עד היום כראוי" (אל-סכאכני, 1955, עמ' 224).

מערכת החינוך הערבית בתקופת המנדט הבריטי

בתקופת המנדט הבריטי המשיכה מערכת החינוך הערבית בפלסטין להתבסס על בתי ספר בניהול ממשלתי ועל מוסדות פרטיים. הממשל המנדטורי הרחיב את מערכת החינוך העות'מאנית, אולם רוב בתי הספר הציבוריים היו בתי ספר יסודיים. המנדט ניהל את מערכת החינוך הציבורית באופן ישיר, ולערבים הפלסטינים עצמם לא הייתה יכולת לפקח או להשפיע עליה. בדומה למצב בשאר מושבות הכתר (קולוניות) הם היו תלויים בבריטים, וזאת בניגוד לאוטונומיה שקיבלו היהודים כ"עדה דתית" (לאחר מאבק קשה בממשלת המנדט הבריטי). היהודים מימנו את מערכת החינוך

3 חברי קהילת הקוויקרים מכונים "הידידים" (The Friends), כמו גם "ידידי האור" (Friends of Light).

שלהם בעיקר בכוחות עצמם וקיבלו סיוע בריטי מינימלי שנועד לתחזוקת מבנים ולשמירה על כללי היגיינה. לקראת סוף תקופת המנדט עמד סיוע זה על יותר משליש (כ-40%) מכלל ההוצאה הישירה והעקיפה של הממשלה עבור חינוך. לעומת זאת חלקו של סיוע זה בחינוך הממשלתי הערבי היה זעום, ורובו נועד לבתי ספר בכפרים (ראובני, 1993; שלהב, 1981; Matthews & Akrawi, 1949). בהקשר הזה מוסיף ראובני (1993, עמ' 172):

אף שהייתה מערכת החינוך היהודית מערכת ציבורית היא נוהלה באורח אוטונומי. סתירה שנוצרה בין אופיה הציבורי של מערכת החינוך לבין אופיה האוטונומי ותמיכת הממשלה בתקציבה במערכת חינוך שהייתה מקיפה ויקרה יותר, שנהנתה מעצמאות פדגוגית מרובה ומחופש לעצב תכנים פדגוגיים ופוליטיים באורח עצמאי - כל זה העמיד את ממשלת המנדט בפני סבך של בעיות מנהליות ופוליטיות. סתירה ראשונה נראית לעין הייתה בין הריכוזיות של החינוך הממשלתי במגזר הערבי ובין האוטונומיה של החינוך היהודי. אמנם, מחלקת החינוך קיימה צוות פיקוח יהודי, אך צוות זה פעל כמקשר בין המערכות, משום שהפיקוח האפקטיבי על החינוך היהודי היה נתון בידי המוסדות היהודיים ובפרט בידי המפקחים מטעם שלשת הזרמים בחינוך היהודי (הזרם הכללי, זרם המזרחי וזרם העובדים), זרמים שהיו אוטונומיים למעשה גם ביחסם לראש מחלקת החינוך של הוועד הלאומי.

הפער בפועל בין החינוך היהודי לחינוך הממשלתי הערבי היה רב יותר מן האחידות לכאורה, אחידות שביטויה הפורמלי היה בפקודת החינוך של ממשלת המנדט משנת 1933. הפער הזה היה בתוכני החינוך יותר מאשר בהיקף החינוך. תקופת המנדט הייתה עידן של יצירה תרבותית לאומית תוססת ביישוב היהודי. במרכז של יצירה זו עמדה מערכת החינוך העברית: תוכניה התרבותיים היו בעלי גוון לאומי, והיא השתמשה במופגן בסמלים לאומיים, בדגל ובהמנון. בתקופת היישוב היה החינוך מכשיר מרכזי בבניית אומה, בהחייאת השפה העברית, בפירוש מחודש של ההיסטוריה היהודית וביצירת קשר חדש עם הארץ. אפשר להניח כי התרחשות זו במגזר היהודי הגבירה את השאיפה המקבילה למערכת חינוך ערבית דומה, כזו שתכלול תכנים בעלי אופי לאומי מופגן ותקבל סיוע פעיל מהממשלה (שם, עמ' 172-173). את השאיפה הזו ביטאו ג'ורג' אנטוניוס וח'ליל טוטח בהופעתם לפני ועדת פיל.⁴ השניים קטרגו על החינוך הממשלתי וטענו כי עיקר מטרתו היא להכשיר את הקרקע להשלמה ערבית עם רעיון הבית הלאומי היהודי (Palestine Royal Commission Report, 1937).

יעדי המדיניות החינוכית של ממשלת המנדט הבריטי בקרב הערבים היו שונים מיעדיה בקרב היהודים. בהקשר הזה ההיסטוריון מחמד עראבי נח'לה מסביר את המדיניות החינוכית בקרב האוכלוסייה הפלסטינית-ערבית בתקופת המנדט הבריטי:

4 ועדה מלכותית בריטית שנשלחה לארץ ישראל ב-1936. בראש הוועדה עמד הלורד פיל, מדינאי ואיש מנהל בריטי. הוועדה מונתה כדי לחקור את הסיבות למרד הערבי הגדול ב-1936 ואת השתלשלותו ולהציע פתרון לסכסוך בין היהודים לערבים בארץ ישראל (שמעוני ולוין, 1971, עמ' 300).

המדיניות החינוכית של הבריטים בפלסטין הסתמכה על חינוכם של בני שכבת האליטה מקרב בני העם כדי להכשירם לקבלת משרות מנהליות ממשלתיות, וכך להפכם אמונים על ביצוע המדיניות הקולוניאלית. ממשלת המנדט השקיעה בבני המיעוטים ובבני הנכבדים ומיצתה בהם את רצונותיה ושאיופותיה. הבריטים העניקו להם חינוך אליטיסטי במטרה לקשור אותם לקולוניאליזם הבריטי מבחינה רעיונית, תרבותית ותועלתנית. (כבהא, 2006, עמ' 156)

ד"ר ח'ליל טוטח אמר כי "הערבים מתמרמרים בעיקר על כך שאין להם כל שליטה על תחום החינוך". הוא הסביר כי היעדר השליטה גורם לכך שהחינוך אינו לאומי דיו בכל ההיבטים - המדיניות, סגל המורים, תוכניות הלימודים והרוח הכללית. "דומה שהחינוך הערבי" (כלומר הפלסטיני), אמר טוטח, "נועד לגרום לערבים להשלים עם מדיניות זו (של כינון בית לאומי לעם היהודי) או לוודא שהחינוך יהיה כה חיוור, עד שלא יוכל להזיק או לסכן את ביצועה של מדיניות זו" (Tibawi, 1956, p. 205).

עם הזמן החלו הערבים הפלסטינים לתבוע שליטה ופיקוח על מערכת החינוך שלהם. תביעה זו התבססה בעיקר על העובדה שמנהל החינוך המנדטורי העניק לקהילה היהודית אחריות מלאה לבתי הספר שלה. באופן רשמי נחשבו בתי הספר העבריים לבתי ספר פרטיים, אולם הם נהנו ממימון של ממשלת המנדט הבריטי (Tibawi, 1956; Yousuf, 1956). אנשי חינוך פלסטינים ראו לנגד עיניהם תקדים: כל האזרחים כפופים לאותו החוק, אך היחס לכולם אינו זהה. מערכת החינוך היהודית-ציונית הייתה אוטונומית, וזאת אף שהיא שירתה מיעוט אשר מנה פחות מ-10% מהאוכלוסייה.

ב-2 בנובמבר 1917 שר החוץ הבריטי, הלורד ארתור ג'יימס בלפור, ביקש למסור לידיעת ההסתדרות הציונית הצהרת הזדהות של ממשלת בריטניה עם השאיפות היהודיות הציוניות: "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, ותשתדל במיטב מאמציה להקל על השגת מטרה זו". הצהרה זו הייתה הסיבה העיקרית ליחס השלילי של הערבים בפלסטין אל הממשל הבריטי (Mar'i, 1978). אנשי חינוך פלסטינים החלו לגלות התנגדות למנגנון החינוך הקולוניאלי, ובתגובה לכך חלקם התפטרו או סולקו מן המערכת בידי מנהל החינוך המנדטורי. באוגוסט 1920 התפטר המחנך ח'ליל אל-סכאכני מתפקידו כמנהל הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים, וזאת במחאה על מינויו של סר הרברט סמואל - ציוני מוצהר - לתפקיד הנציב העליון הראשון בפלסטין (מועד, 2017; Ricks, 2008). גם המחנך הפלסטיני דרוויש אל-מקדאדי נאלץ להתפטר מעבודתו באותו הסמינר למורים, וזאת בשל מחלוקת בינו לבין מנהל החינוך המנדטורי בשאלת גודל צופים שהקים אל-מקדאדי בסמינר. אל-מקדאדי מייצג את מורכבות הדילמה של הפלסטינים בסוגיית היחס למערכת החינוך של המנדט. מחד גיסא, השלטון המנדטורי הגביר את הנגישות לחינוך באמצעות ייסוד בתי ספר. מאידך גיסא, השלטון הזה ביקש לדכא את התפתחות הלאומיות הערבית ואפשר את התפתחות הלאומיות היהודית (זו חתרה לעשיית פלסטין למדינה יהודית - בניגוד לשאיפה

הלאומית של הערבים הפלסטינים ולאחזתם ההיסטורית בארץ, כמו גם לעובדה שהם היו את הרוב הדמוגרפי). אף פעם מערכת החינוך הערבית לא הייתה אפוא בידי של העם הפלסטיני: בתקופת האימפריה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי (למעשה, עד לתקופה הישראלית) שלטו בה גורמים חיצוניים. גורמים אלה ייצגו את התרבויות השליטות ואת השקפת עולמן, התעלמו מתרבותם, ממורשתם ומזהותם של הערבים הפלסטינים ודחקו אותם לשוליים (אבו סעד, 2009).

החינוך הקוויקרי בפלסטין בשלהי התקופה העות'מאנית

כבר בשליש הראשון של המאה ה-19 מערכת החינוך הערבית הייתה נתונה בידי מיסיונרים זרים (אנגלים, צרפתים ואמריקאים, מאוחר יותר גם רוסים, ולבסוף גרמנים ואיטלקים). אלה פעלו לפתיחת סוריה רבתי ואזורים אחרים במזרח הקרוב לפעילות דתית-מיסיונרית. בסוף המאה ה-19 החלה בפלסטין פעילות החינוכית-תרבותית של קהילת ה"קוויקרים" (עדווי, 2000). קהילה נוצרית דתית זו (The Quakers) נוסדה באנגליה במאה ה-17, לאחר שהתפצלה מן הכנסייה האנגליקנית (Hodgkin, 1916; Jones, 1981). עיקרי אמונתה הם שוויון בין כל בני האדם, אמת ויושר בחיי היום-יום, אהבת האדם, מתן סיוע לנזקקים, ובעיקר אמונה באור פנימי אשר קיים בכל אדם ומדריך אותו. אור זה נובע ישירות מן האל, ולכן האדם אינו זקוק להדרכה חיצונית: כל אדם יכול להתפלל לאלוהים ללא תיווך, ואין צורך בהיררכיה הכנסייתית או בפולחן הדתי. לפיכך לקוויקרים אין כמרים או סמלים דתיים. הם אינם בונים כנסיות, אלא מקיימים מפגשים מאולתרים ב"בתי ידידים" (חפשי, 1968; Jones, 1927).

הקוויקרים מקיימים פעילות חינוכית-תרבותית במדינות רבות בעולם - שליחים מעבירים את המסר הדתי והחברתי של הקהילה. הקוויקרים האמריקאים החלו בפעילותם בפלסטין במחצית השנייה של המאה ה-19 (כלומר בתקופה העות'מאנית). המוסדות שהם הקימו פעלו לסירוגין גם בתקופת המנדט הבריטי (1917-1948), עד להקמת מדינת ישראל. גם לאחר הקמת מדינת ישראל הם המשיכו לפעול ביישובים ערביים בגדה המערבית. הקוויקרים היו הראשונים שנקטו פעילות מיסיונרית עצמאית בבתי הספר, וזו שברה את המונופול של המיסיון המרכזי. הם התמקדו בפעילות חינוכית ברוח האידאולוגיה שלהם ועקרונות המוסר שלה, וזו כללה עזרה לנצרך ללא קשר להשתייכותו הדתית (עדווי, 2000). פעילותם הראשונה של הקוויקרים התמקדה בנפת רמאללה, שתושביה היו בורים ועניים. בשנת 1869 הוקם ברמאללה "בית ההכשרה לבנות" - עד להקמתו לא הייתה בעיר מסגרת חינוכית לבנות. מטרתם הראשונית של הקוויקרים הייתה להקים רשת שתקנה לתלמידים השכלה ו"חינוך מסודר", אבל אחת המטרות הדחופות יותר שלהם הייתה להקים גרעין של תומכים מקרב האוכלוסייה הנוצרית המקומית אשר יאמצו את רעיונות הקהילה ויסייעו בהפצתם. הם אכן הצליחו בכך וקנו חסידים רבים, אולם מספרם של חברי הקהילה לא גדל: בתחילת הדרך קהילת הידידים ברמאללה מנתה 56 אנשים, ובארבעים השנים שלאחר מכן היא גדלה למאתיים בלבד (אבו ריא, 1981).

שיטת העבודה של הקוויקרים הייתה שונה משל קודמיהם. היא התאפיינה בתלות בהחלטות שהתקבלו במפגשי ה"ידידים" באנגליה ובארצות הברית: המשתתפים במפגשים הללו החליטו לנקוט פעילות חינוכית בעיר או במדינה מסוימת ותמכו בפעילות זו. הפעילות של הקוויקרים הייתה מנותקת ממעורבות פוליטית או דתית. שניים מן המיסיונרים הפעילים ביותר ברמאללה היו בני הזוג ג'ונס, והם פעלו באזור בשנים 1869-1873.⁵ הם סיירו בכל נפת רמאללה והקימו תשתית דתית באמצעות קיום מפגשים דתיים, הטפות והפצת הבשורה. בשנת 1905 נכתב בעיתון *Rammalah Messenger* (שליח רמאללה) כי ב-1869 נפתחו בתי ספר של הקוויקרים בכמה כפרים ועיירות בנפת רמאללה: ג'פנה, עין עריכ, אל-בירה, שכם, ביר זית, דיר ע'סאנה, אל-ג'אנייה, אל-טירה. כמו כן פעלו בתי ספר של הקוויקרים בערים יריחו וירושלים (עדווי, 2000, עמ' 124).

תחילה נפתחו בנפת רמאללה שני בתי ספר, ועד מהרה גדל מספרם לעשרה. נוסף על כך נפתחו פנימייה לנערים ופנימייה לנערות (עד אז הן לא למדו כלל בבית ספר), ונערכו מפגשים חודשיים למבוגרים. כעבור חמש שנים התרחבה פעילותם של הקוויקרים גם לכפרים נוספים באזור. יחסם של תושבי רמאללה אל הקוויקרים היה חם וידידותי, ועם הזמן השתפרו המצב הביטחוני במקום ואמצעי התחבורה. על מנת להסיר את התנגדותה של החברה הפלסטינית אשר לא ראתה בעין יפה את פעילותו של מיסיון נוצרי בכלל ואת חינוך הבנות בפרט, בשנותיו הראשונות גילה המיסיון נדיבות כלכלית גדולה. הוא אף סיפק לנערות את הלבוש ואת ספרי הלימוד ומימן את שכר הלימוד שלהן. המיסיון קיבל גיבוי מהקונסוליה האמריקנית בירושלים, שיתף פעולה עם הקולג' האמריקני בביירות וזכה להערכה כללית רבה.

עוד בשנת 1889 ציינו בני הזוג ג'ונס את הצורך בבית הכשרה לבנים ופעלו להקמתו. במסמכים ובדוחות שהשאירו בני הזוג נכתב כי

לאחר שסיימנו בשנת 1889 את בניית בית הכשרה לבנות, אנו מוכנים להקים בית הכשרה דומה לבנים [...] כעת, משראו תושבי רמאללה את תוצאות הנצרות וההשכלה שהרעיפו טובות על בנותיהן, הם מבקשים ברכה דומה לבניהם. לעיתים תכופות הם שואלים: מדוע אין אנשיכם בונים בית הכשרה גם לבנינו? אִמרו להם בבקשה כי אנו אוהבים את בנינו ורוצים בהכשרה נאותה גם עבורם. הכול ישמחו אם נוכל לראות בעתיד הקרוב על "הר האל" בארצות התנ"ך בתי הכשרה לבנים ולבנות.

(Jones, 1981, p. 73)

בית הכשרה לבנים - מאוחר יותר שונה שמו ל"בית ספר הפרנדס לבנים" (Friends Boys School) - הוקם באוקטובר 1901 בבית משפחת חרב, על הכביש הראשי של רמאללה. מנהלו

5 אלי (1890-1873) וסיביל (1873-1808) ג'ונס ממדינת מיין שבארצות הברית היו הקוויקרים הראשונים אשר הגיעו לפלסטיין. המפגש השנתי של הקוויקרים הראשונים בניו אינגלנד שלח אותם להיות חיל החלוץ שיפיץ את הבשורה בקרב המקומיים.

הראשון היה אליהו גרנט (Eliahu Grant).⁶ יעדו המוצהר של בית הספר היה להקנות לתלמידים ידע בנצרות וערכי מוסר, שכן אלה יועילו להתפתחותם השכלית והגופנית ויאפשרו להם לתפוס מקום מועיל ונכבד בחברתם. עקרונות החינוך בו דמו לעקרונות בבית הספר לבנות (Comfort, 1941, p. 111):

1. לחנך את התלמידים ולהנחיל להם את הערכים והעקרונות של הקהילה הקוויקריית - חירות, סובלנות, שוויון, אהבת הבריות, עזרה הדדית, צניעות, אחווה ושאיפה לחיים ולשלום.
  2. לקדם את התלמידים ככל האפשר כדי שהם יוכלו למצות את יכולתם האישית.
  3. לענות על הצרכים החברתיים החיוניים לחברה הפלסטינית ברמאללה ובכפרים שבנפתה.
  4. לעודד את התלמידים לנקוט פעילות חברתית ענפה כדי להגביר את מעורבותם בחיי הקהילה ובמעגלים חברתיים רחבים יותר.
  5. לעודד את התלמידים ליצור יחסים של שלום, אחווה ושכנות טובה עם שכניהם.
  6. להקנות לתלמידים חינוך ודרך ארץ בהתאם למסורת הנוצרית ובאווירה נוצרית מובהקת.
  7. להדריך את התלמידים לנהל את ענייניהם בבית הספר ובביתם באופן עצמאי.
  8. להקנות לתלמידים את השפה האנגלית, שפת האם של הקוויקרים האמריקאים.
  9. לעורר את כושר ההמצאה והיצירתיות של התלמידים.
  10. לשפר את מעמד האישה.
  11. להעלות את הסטנדרטים החברתיים והמשפחתיים בקהילה.
- נוסף על לימודי דת ולימודי קרוא וכתוב באנגלית, למדו התלמידים מתמטיקה, דקדוק, היסטוריה, גאוגרפיה, פיזיקה וביולוגיה. בכיתות הגבוהות למדו גם צרפתית (עדווי, 2000). בסתיו 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הבניינים של שני בתי הספר (של הבנים ושל הבנות) הופקעו מידיהם של הקוויקרים והועברו לשימוש הצבא העות'מאני. לאחר שהצבא העות'מאני הובס בפלסטין, הצבא הבריטי תפס את הבניינים. הקומה הראשונה של בית הספר לבנות הייתה לאורווה. ב-1919, לאחר תום המלחמה, החזירו השלטונות הבריטיים את המבנים לידי המיסיון האמריקני, ובתי הספר נפתחו מחדש.

דמותו של ח'ליל טוטח

המפנה החינוכי: טוטח כמנהל הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים
המפנה החשוב בתולדות מיסיון הקוויקרים האמריקאים ברמאללה התחולל בשנות העשרים המאוחרות של המאה ה-20: מוסדות החינוך הועברו לניהולו של המורה והמחנך ח'ליל טוטח,

6 גרנט (1873-1942) היה כומר מתודיסט, ארכאולוג וחוקר מקרא אמריקאי אשר נולד בסטיבנסוויל שבמדינת פנסילבניה. הוא ביקר כמה פעמים בפלסטין בתפקידו כמפקח בית הספר הקוויקרי ברמאללה וקשר קשרים חברתיים עם האוכלוסייה המקומית. מאוחר יותר היה המדריך האקדמי של טוטח בעת שהלה למד בארצות הברית (Quaker & Special Collections, 1928).

מהבולטים שבאנשי הרוח הפלסטינים בפלסטין המנדטורית. ח'ליל טוטח נולד ברמאללה ב-20 במאי 1886 למשפחה יוונית-אורתודקסית מן המעמד הבינוני הזעיר, שהמירה את דתה לקוויקניות. הוא למד בבית הספר היסודי שבעירו, ובהמשך סיים את לימודיו התיכוניים בבית הספר האנגלי (לבנים) של הקוויקרים בבורמנה שבלבנון (עדווי, 2000; Ricks, 2009). לאחר מכן הפליג אל מעבר לים והשלים את לימודיו לתואר שני בחינוך באוניברסיטת קולומביה שבניו יורק. ב-1919 חזר טוטח לפלסטין, ולאחר שנה מונה למנהל הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים (שביט, גולדשטיין ובאר, 1983). מינויו של ג'ורג' אנטוניוס⁷ לסגן מנהל מחלקת החינוך הערבי הביא להתפטרותו של טוטח ב-1925, והוא חזר לארצות הברית כדי להמשיך בלימודיו. ב-1926 השלים טוטח את לימודיו לתואר שלישי במדעים ובחינוך באוניברסיטת קולומביה, שבפלסטין והחל לעבוד כמורה בבית ספר הפרנדס לבנים ברמאללה. שנה לאחר מכן הוא מונה למנהל בית הספר (אבו חמד, 1979; אלעודאת, 1946; דאע'ר, 1972; Tibawi, 1956).

הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים נחשב לאחד ממוסדות החינוך החשובים בקרב ערביי ארץ ישראל. ממשלת המנדט הבריטי הקימה אותו, ובתחילת דרכו פעל כסמינר למורים - "דאר אל-מעלמין" (دار المعلمين) ליד שער הפרחים. ב-1919 מונה למנהלו הראשון המחנך הירושלמי ח'ליל אל-סכאכני, אך באוגוסט 1920 הלה התפטר מתפקידו במחאה על מינויו של הרברט סמואל הציוני לנציב העליון; אל-סכאכני עבר למצרים וניהל את בית הספר היווני-אורתודוקסי "אל-עובידיה" (المدرسة العبيدية) (מועד, 2018). אחריו מונה למנהל הסמינר ח'ליל טוטח; ב-1925 התפטר טוטח מתפקידו בעת השביתה שפרצה במוסדות החינוך הערביים במהלך ביקורו בארץ ישראל של הלורד בלפור, אבי הצהרת בלפור. ב-1926 שינה המחנך אחמד סאמח אל-ח'אלדי (אביו של ההיסטוריון הפלסטיני וליד ח'אלדי) את שם הסמינר ל"הקולג' הערבי בירושלים".

בתפקידו כמנהל הקולג' להכשרת מורים נודע טוטח כדמות יוצאת דופן באותה התקופה בשל יחסו לתלמידיו. היעד המרכזי שלו היה לאפשר לכלל העם הפלסטיני ללמוד בבתי הספר -

7 אנטוניוס (1892-1942), פקיד גבוה והיסטוריון, נולד במצרים למשפחה יוונית-אורתודוקסית ממוצא לבנוני. למד בבית הספר הבריטי באלכסנדריה ובמכללת קינגס קולג' באוניברסיטת קיימברידג' (סיים את לימודיו בה בשנת 1913). בימי מלחמת העולם הראשונה היה סגן הצנזור לעיתונות באלכסנדריה של הכוחות הצבאיים הבריטיים. ב-1921 עבר לפלסטין, ובהמשך מונה לסגנו של ראש מחלקת החינוך בממשלת המנדט. בשנים 1925-1928 הצטרף כיועץ וכמתרגם לגילברט קלייטון, מראשי המודיעין הבריטי במצרים, למסעותיו במרחב הערבי ולמשא ומתן שניהל עם אבן סעוד. ב-1930 התפטר משירותו בממשלת המנדט והחל לעבוד כנציגו במזרח התיכון של "המכון לעניינים השוטפים של העולם" (ICWA: Institute for Current World Affairs) מיסודו של צ'רלס קריין. אנטוניוס נחשב לאחד הדוברים הערבים הפלסטינים המוכשרים ביותר. הוא הרצה רבות באירופה ובארצות הברית, היה מקורב למופתי חאג' אמין אל-חוסייני ושימש כנציג הוועד הפועל הערבי ב"קופת האומה הערבית". העיד בפני חברי ועדת פיל (1936-1937), והיה חבר המשלחת הפלסטינית בוועידה שהתקיימה בארמון סנט ג'יימס בלונדון ב-1939. ספרו *The Arab awakening* (התעוררות הערבים) הוא חיבור חלוצי בנושא ההיסטוריה של התנועה הלאומית הערבית ונחשב לספר יסוד בתחום זה (Antonius, 1938). למרות קשריו עם המופתי נפגש בשנות השלושים של המאה ה-20 עם מנהיגים ציונים (אבו חמד, 1979, עמ' 127; אלעודאת, 1992, עמ' 28-29).

הן הממשלתיים הן הפרטיים - ובעיקר לילדי פלאחים וכפריים. טוטח האמין שלא די בפתיחת בתי ספר בערים הגדולות (כמו למשל ירושלים, יפו ושכם), ויש צורך רב להקים בתי ספר בכפרים הפלסטיניים. טוטח הושפע מעמיתיו המשכילים ח'ליל אל-סכאכני (خليل السكاكيني),⁸ אחמד סאמח אל-ח'אלדי (احمد سامح الخالدي),⁹ ג'בראיל כאתול (جبرائيل كاتول)¹⁰ ושוכרי חראמי (شكري حرامي),¹¹ אשר נודעו בכך שנטעו בתלמידיהם אהבה לשפה הערבית וגאווה בתרבותם ובלאומיותם (אבו חמד, 1979; אלעודאת, 1992; זיאדה, 1996; מועד, 2017). בדומה להם טיפח טוטח בקרב תלמידיו את האהבה לשפה הערבית ואת הגאווה בתרבות הערבית ובלאומיות הערבית.

טוטח עסק בענייני תלמידיו ובצורכיהם. הוא פעל להנהגת חינוך לדמוקרטיה, והדבר התבטא הלכה למעשה במתן חינוך שווה לכל תלמידיו, בחופש הביטוי ובעידוד חשיבה במקום שינון בעל-פה. כמו כן טוטח פעל להנהגת סדר ומשמעת במקום נקיטת אלימות

8 ח'ליל בן קסטנדי ומרים אל-סכאכני נולד בירושלים ב-23 בינואר 1878 למשפחה ערבית נוצרית מן המעמד הבינוני אשר השתייכה לכנסייה היוונית-אורתודוקסית. היה מן הבולטים שבאנשי הרוח הפלסטינים - מורה ומחנך, סופר ומשורר - ונמנה עם הדמויות החשובות ביותר בירושלים של שלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט הבריטי. את ראשית חינוכו קיבל בבית הספר של הכנסייה היוונית-אורתודוקסית בירושלים (מדרסת אל-רום). בהמשך עבר לבית ספר יסודי נוצרי-מיסיונרי של "חברת המיסיון הכנסייתי" (CMS: Church Mission Society) שהוקם בסוף המאה ה-19. בשנת 1898 נמנה עם מייסדי האגודה הספרותית הראשונה בירושלים, "ג'מעית אל-אדאב אל-זאהרה" ("אגודת הספרות הפורחת"), וב-1903 היה למזכירה. באותה השנה החל ללמד בבית הספר התיכון סנט ג'ורג' (אלמטראן) (מועד, 2018, עמ' 15; שביט, גולדשטיין ובאר, 1983, עמ' 357; 68-70 Moed, 2014).

9 אל-ח'אלדי, מחנך וסופר, נולד בירושלים ב-1896. למד בבית הספר התיכון האנגליקני סנט ג'ורג' (אלמטראן). לפי נויחד' (1981), אל-ח'אלדי (כמו גם המחנך אל-סכאכני) נחשב לגיבור החינוך בפלסטין ולאחד מגדולי המחנכים הערבים בתקופה החדשה. בשנת 1925 החליף את ד"ר ח'ליל טוטח בניהול הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים ערבים. היה חבר בכמה ועדות חינוך ותרבות בפלסטין. תרגם ספרי לימוד רבים וכתב כמה ספרים בנושא תורת החינוך. ב-1948 עקר ללבנון, עסק בחינוך פליטים ונשאר בה עד למותו בביירות ב-1951 (שם, עמ' 70-75).

10 כאתול (1895-1977) נולד בלבנון ולמד באוניברסיטה האמריקנית בביירות. עד ל-1922 עסק בהוראה ובפיקוח על ההוראה בלבנון ובעיראק. בשנים 1922-1937 כיהן כמפקח במחלקת החינוך המנדטורית. בשנים 1938-1948 היה עוזרו של ראש מחלקת החינוך. ב-1948 חזר לביירות והרצה באוניברסיטה האמריקנית.

11 חראמי נולד בירושלים ב-1898. הוא החל את דרכו במערכת החינוך בלימודים בבית הספר היסודי הגרמני, ולאחר מכן למד בבית הספר התיכון האנגליקני סנט ג'ורג' (אלמטראן). הוא בחר לעסוק בהוראה והיה למורה בבית הספר התיכון אל-פרייר. לאחר מכן לימד בבית הספר התיכון סנט ג'ורג' שבירושלים ובבית הספר התיכון הפרנדס לבנים שברמאללה. ב-1922 חזר לירושלים כדי ללמד בבית הספר התיכון אל-רשידיה, וב-1927 נסע לארצות הברית כדי ללמוד באוניברסיטת אינדיאנה. בשנים 1928-1937 לימד היסטוריה בבית הספר התיכון סנט ג'ורג'. ב-1938 נמנה עם מייסדי בית הספר "אל-נהדה" (התחייה), ובראשית שנות הארבעים של המאה ה-20 הקים את בית הספר "אל-אומה" (האומה).

למידע נוסף על אודות אנטוניוס, אל-סכאכני, אל-ח'אלדי, כאתול וחראמי ראו אצל אבו חמד, 1979, עמ' 155; אלעודאת, 1992, עמ' 28-29, 108-109, 146-148, 273-283; זיאדה, 1996, עמ' 121.

על כל סוגיה כלפי התלמידים. הוא נהג לערוך "ערבֵי תרבות", ואלה עסקו בנושאי חינוך, ספרות, תרבות ותחייתה של האומה הערבית (ג'בר, 1999; זיאדה, 1996). בעת שעמד בראש הקולג' להכשרת מורים, טוטח הזמין משכילים והוגי דעות להרצות בפני התלמידים במגוון נושאים. כך למשל הכומר אנסטאס מארי אלכרמלי (انسطاس ماري الكرملی), פילולוג ממוצא עיראקי, הרצה על אודות שפות; הרצאה אחרת הייתה של סר רונלד סטורס, מושל ירושלים. נוסף על כך הזמין טוטח סופרים ידועים מירושלים, כמו למשל אסעאף אל-נשאשיבי (اسعاف النشاشيبي)¹² וח'ליל ביידס (خليل بييدس)¹³, להרצות בפני התלמידים על הספרות הערבית וחשיבותה (זיאדה, 1996).

ניקולא זיאדה (1907-2006), היסטוריון פלסטיני יליד דמשק שהוריו היו מנצרת, טיפח קשרים טובים עם טוטח בעת שהלה היה מנהל הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים. זיאדה סיפר שטוטח טרח רבות על יישום עקרונותיו החינוכיים, עקרונות אשר היו חדשניים ומהפכניים ואף עוררו את התנגדותם של אנשי חינוך שמרנים. לפי זיאדה, טוטח יצא נגד הענשת התלמיד והשפלתו ונגד לימוד באמצעות שינון בעל-פה. מטרתו הייתה לטפח את אישיותו של התלמיד באמצעות מתן חופש מלא והנהגת יחסים חברתיים של כבוד הדדי בין המורה לתלמיד (שם, עמ' 304). טוטח האמין בסובלנות דתית, ועל מנת להטמיע רעיון זה בקרב תלמידיו נהג להזמין לקולג' הערבי אנשי דת: השייח' נדים אלמלאח (ندیم الملاح)¹⁴ הרצה על עקרונות דת האסלאם, הכומר אליאס מרמורה (الیاس مرمرورة) הרצה על עקרונות הנצרות, וחוסני רוחי הרצה על עקרונות הדת הבהאית.¹⁵ הוא ערך שינויים מהותיים בתוכנית הלימודים של הקולג'

12 אל-נשאשיבי (1885-1948) היה סופר, בלשן ערבי וחכם מוסלמי. עד לסוף שנות הארבעים של המאה ה-20 היה הסופר הפלסטיני היחידי כמעט שהתפרסם בעולם הספרות הערבית אשר מחוץ לתחומי פלסטין. לשון כתיבתו הייתה נמלצת ביותר, ולכן צירף למאמריו ביאורי מילים ופירושים. ספרו המפורסם **אל-בסתאן** עוסק בספרות הערבית הקדומה (שמעוני, 1988).

13 ביידס (נולד בנצרת ב-1874, נפטר בביירות ב-1949) נחשב לחלוץ הרומן והסיפור בארץ. מתרגם, בוגר הסמינר הרוסי החדש בנצרת, עורך כתב העת **אלנפאאס** שהתפרסם ביריחו פעמיים בשבוע (כתב עת ספרותי בערבית החשוב ביותר אשר ראה אור בארץ בימי השלטון העות'מאני ובתקופת השלטון המנדטורי הבריטי). שימש כמורה בבית הספר האנגליקני סנט ג'ורג' (אלמטראן) שבירושלים (מעניין לציין שב-1931 הוא היה הסופר אשר חנך את המוסף בשפה הערבית של כתב העת "סנט ג'ורג' ריווי"י). ב-1908 כיהן כמנהל כללי של בתי הספר הרוסיים בארץ ובסוריה. שימש כמורה גם בבית הספר האורתודוקסי בחיפה.

14 אלמלאח (1893-1973) נולד בטריפולי. סיים את לימודיו באוניברסיטת אל-אזהר בקהיר והוסמך לשמש איש דת. בתחילת דרכו היה אימאם בצבא העות'מאני. ב-1920 החל ללמוד בירושלים במעגד אל-חקוק אל-מקדסי, ובסיום לימודיו קיבל תעודה המאפשרת לו לעסוק במשפטים. לימד ערבית ושיעורים בדת האסלאם בבתי ספר בירושלים, כמו גם בעמאן, בסלט ובאירביד שבירדן.

15 הדת הבהאית היא דת מונותאיסטית עצמאית. מקורה בדת הבאבית שיצר בפרס ב-1844 סייד עלי מוחמד שיראזי, הבאב. עקרונות הדת הבהאית זהים לאלה של הקוויקרים: חיפוש אחר האמת, התנדבות, שוויון בין המינים, שלילת דעות קדומות ואמונות טפלות, אי-נשיאת נשק, איסור על השתתפות בכוח צבאי של מדינה כלשהי וחתירה לשלום עולמי.

בתחומי הבידור, המוזיקה והתאטרון. על מנת ליישם את תוכניותיו רכש פונוגרף,¹⁶ תקליטים ופסנתר: הוא עצמו הפעיל את המכשור וידידא שתלמידיו ישמעו שירים ערביים (למשל את שיריה של אום כלת'ום), בד בבד עם צפייה במחזות של שייקספיר בשפה האנגלית. טוטח קיים יחסים חברתיים עם שאר המורים. הוא לקח חלק במטלה של מורה תורן לצד שאר המורים. המורים התורנים נהגו לשבת עם תלמידיהם ולשמוע מהם על הדברים שמדאיגים אותם. טוטח קבע שהעישון פסול, ועל מנת ליישם זאת אסר לעשן בכל תחומי בית הספר והורה למורים לשמש דוגמה ומופת לתלמידים בנושא זה. טוטח ראה במשמעת ובסדר שני עקרונות הכרחיים ליצירת אקלים בית ספרי טוב.

טוטח כמנהל בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה (1927-1944) בתקופת מלחמת העולם הראשונה (1914-1918) נסגרו שני בתי ההכשרה לבנים ולבנות, ובבנייניהם השתכנו תחילה מפקדות צבאיות טורקיות ואחר כך בריטיות. משנפתחו שוב בתי הספר בשנת 1919¹⁷ והיו ל"מוסדים", הוצע רעיון חדש להנהלת המיסיון הקוויקרי: האצלת סמכויות. משמעות הרעיון הייתה להעביר את האחריות לניהול בתי הספר מידיהם של המיסיונרים הקוויקרים לידיהם של אזרחים פלסטינים מקומיים (Jones, 1981). ב-1926 שב טוטח מארצות הברית לפלסטין. באביב 1927 בני הזוג וילארד וכריסטינה ג'ונס התפטרו מתפקידם כמנהלי בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה, וטוטח קיבל לידיו את ניהול בית הספר (שאהין, 2000; Friends Missionary Advocate, 1927). אפשר להניח שמינויו של טוטח נבע במידה רבה מלחצה של המועצה האסלאמית העליונה¹⁸ ומהתנגדותה לחינוך המעורב ולפעילות החינוכית-דתית של הקוויקרים, התנגדות אשר התבטאה בין השאר בשליחת נציגיה של המועצה לבתי הספר הכפריים כדי להחליש את השפעת המיסיונרים בהם. באותה העת יצאה המועצה בקריאה להעביר את הנהגת בתי הספר לידי הערבים. על מנת לרצות את המוסלמים ולמתן את עמדתם החליטו הקוויקרים האמריקאים להעמיד בראש בית

16 פונוגרף הוא המכשיר הראשון שאפשר להקליט צלילים, לשמר אותם על גבי מדיה מכנית ולהשמיעם שוב. הפונוגרף היה המכשיר הראשון שהביא את המוזיקה להמונים. תומס אדיסון היה זה אשר בנה אבטיפוס של הפונוגרף והפעיל אותו בהצלחה ב-6 בדצמבר 1877.

17 עם הופעת הקוויקרים ברמאללה ב-1869 הם החלו להקים בתי הכשרה (לבנות ולבנים) מתוך מטרה דתית: הפצת האוונגליון. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נסגרו שני בתי ההכשרה, ובמקומם הוקמו שני בתי ספר. בית ההכשרה לבנות הוקם ב-1889, ובית ההכשרה לבנים הוקם ב-1901. שניהם פעלו באופן סדיר עד לשנת 1914, נסגרו עד לסיום המלחמה, וב-1919 נפתחו מחדש.

18 המועצה הייתה הגוף האסלאמי העליון לניהול כל העניינים הדתיים של הציבור הערבי בארץ ישראל המנדטורית מ-1921 עד 1948 והגוף המייצג של ציבור זה מול שלטונות המנדט הבריטי. המועצה ניהלה את נכסי הווקף, שלטה במערכת המשפט המוסלמי (אלשריעה), מינתה בעלי תפקידים דתיים (מופתים, מנהלים, פקידי וקף) וניהלה מוסדות חינוך וסעד. בין השאר היא התנגדה לפעילות של המיסיונרים בפלסטין ומנעה מהורים לשלוח את בנותיהם לבתי הספר שניהלו המיסיונרים. במשך כל שנות פעולתה הטיפה המועצה להתנגדות פעילה לצינונות ותמכה בארגוני התנגדות ערביים.

הספר את טוטח, משכיל ערבי בעל שיעור קומה, ולתת לו יד חופשית בניהול בית הספר. טוטח מתח ביקורת על נוהלי החינוך בבתי הספר המיסיונריים בתקופה שקדמה לו. בין השאר אמר כי תרומות כספיות רבות נשלחות לבתי הספר המיסיונריים, למנזרים ולבתי חולים מאירופה ומארצות הברית. הגיע הזמן שארצות ערב בעצמן תישאנה באחריות במלוא מובן המילה כלפי בתי הספר, בתי החולים, מוסדות היתומים וכל מוסדות החינוך האחרים. די לפשוט את היד לזר ולהישען עליו בחינוך בנינו ובנותינו; חינוך כזה אינו עונה על הצרכים האמיתיים של ארצנו. די לפנות לבתי חולים שהוקמו על ידי מוסדות דת זרים, בתואנה שהם נותנים שירות חנם! [...] בכך שהסכמנו לקבל שירותי חנם מאחרים, הפחתנו מערכנו ומכבודנו והיינו לתלויים בהם. (טוטח וח'ורי, 1923, עמ' 62-63)

דברים אלה מלמדים על ביקורתו הנוקבת של טוטח על מוסדות המיסיונרים הזרים. לדעתו, החינוך המונחל במוסדות אלה אינו תואם כלל את הצרכים החברתיים האמיתיים של האוכלוסייה הפלסטינית. לפיכך יש להעביר את ההנהגה של מוסדות החינוך המיסיונריים (לרבות אלה של הקוויקרים) לידי משכילים ערבים המעורים בהווי החיים הערבי בפלסטין. במאמר נוסף הוא ציין כי "עד לתקופה האחרונה כת הקוויקרים בסוריה ובפלסטין נחשבה לנטע זר - מוצר שיובא מאנגליה ומאמריקה. לאחרונה התברר שגם לא יהפוך לחלק מהנוף המקומי, וספק אם ישרוד. המנהיגות המקומית חייבת לגדול ולקבל אחריות על עצמה" (Totah, 1932). גם אחרי התמנותו למנהל בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה דרש אפוא טוטח להעביר את הנהגת מוסדות החינוך המיסיונריים, ובכלל זה אלה של הקוויקרים, לידי משכילים ערבים המעורים בהווי החיים בפלסטין. טוטח החל בניסיונות לקדם ולפתח את בתי הספר של הפרנדס ברמאללה בעיקר באמצעות עריכת שינויים בתוכנית הלימודים, כמו גם באמצעות מאמצים להתגבר על המחסור בתקציבים ולהגדיל את ההשקעות במבנים ובציוד. לצד עמיתיו ח'ליל אל-סכאכני ואחמד סאמח אל-ח'אלדי היה טוטח מחלוצי החינוך הלאומי המודרני של הערבים בפלסטין; הוא ראה בטיפוח החינוך הלאומי והשפה הערבית אמצעי ראשון במעלה המאפשר התעוררות לאומית. כמו כן הוא האמין שעליו להקדיש את עצמו לפעילות של הוראה וחינוך (טוטח, 1932).

על אף התמסרותו לעבודתו החינוכית, לעיון ולכתיבה, טוטח הוסיף להיות מקורב לראשי ההנהגה הלאומית של הפלסטינים. בשנות כהונתו כמנהל זכה "הפרנדס" לשם טוב והיה לבית ספר תיכון מכובד. בית הספר כלל גם פנימייה, ולזו הגיעו תלמידים גם מחוץ לפלסטין (ממצרים, מירדן ומלבנון). בהמשך הוא היה לאחד מבתי הספר הטובים והיוקרתיים בפלסטין. השיפור באיכות החינוך והשינויים מרחיקי הלכת שערך טוטח בתוכנית הלימודים, הפיחו רוח חדשה בבית הספר.

בתקופת כהונתו של טוטח בית הספר הפרנדס לבנים ברמאללה נהנה מתוספת שעות למערכת השעות השבועית. השעות הנוספות הוקדשו בעיקר ללמידת שפות ולשיעורי דת, אך גם ללימודי היסטוריה, גאוגרפיה, מתמטיקה, מדעי הטבע, ציור, שירה דתית וכלכלת בית. המטרה הייתה להעשיר את תוכנית הלימודים ולשלב בה נושאים נוספים. טוטח ביקש להגביר את המודעות הלאומית של תלמידיו באמצעות הרצאות שעסקו בהיסטוריה של

פלסטין ובקהילות הנוצריות (Jones Family Papers, 29.12.1930). הוספת נושאים מסוימים ולא אחרים נבעה מהרצון לענות על הצרכים החברתיים של האוכלוסייה ברמאללה ובכפרים שבנפתה, כמו גם להנחיל לתלמידים ערכים ועקרונות של קהילת הקוויקרים האמריקאית.

לוח 1: חלוקת השעות השבועית בבית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה בתקופת המנדט

המקצוע	ד' יסודי	ה' יסודי	ו' יסודי	א' תיכון	ב' תיכון	ג' תיכון	ד' תיכון	ה' תיכון
דת	2	2	2	2	2	2	2	2
ערבית	8	8	8	7	7	7	7	7
אנגלית	7	7	7	7	7	7	7	7
מתמטיקה	5	5	5	6	6	6	6	6
גאוגרפיה	2	2	2	2	2	2	2	2
כימיה	2	2	2	4	4	4	4	5
מדעים	2	2	2	4	4	4	4	4
היסטוריה של הערבים	2	2	2	2	2	2	2	2
היסטוריה של אירופה	2	2	2	2	2	2	2	2
חינוך לאומי (תרביה וטניה)	1	1	1	1	1	1	1	1
מוזיקה	1	1	1	1	1	1	1	1
חינוך גופני	1	1	1	1	1	1	1	1
סה"כ	35	35	35	39	39	39	39	40

מעיון בלוח 1 עולה שבית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה כלל שמונה כיתות: שלוש כיתות בית ספר יסודי (ד'-ו' יסודי) וחמש כיתות בית ספר תיכון (א'-ה' תיכון). תלמידי כיתת הגן ושלוש הכיתות הנמוכות בבית הספר היסודי למדו בבית הספר לבנות של הפרנדס ברמאללה. הוראת השפה האנגלית החלה בכיתת הגן ונמשכה עד לכיתה הגבוהה ביותר בבית הספר התיכון. בכיתות בית הספר היסודי הוראת המקצועות הייתה בשפה הערבית, פרט להוראת המקצוע "אנגלית" שהייתה בשפה האנגלית (זו נלמדה כ"שפה בפני עצמה"). לעומת זאת בכיתות בית הספר התיכון שפת ההוראה הייתה אנגלית, פרט להוראת המקצועות "היסטוריה של הערבים" ו"גאוגרפיה" שהייתה בשפה הערבית.

מהנתונים שבלוח עולה כי טוטה התמקד בהקניית ידע לתלמידים בתרבות הערבית ובהיסטוריה הערבית. התוכנית הקדישה שבע או שמונה שעות שבועיות ללימוד הלשון הערבית, שתי שעות שבועיות ללימוד ההיסטוריה של הערבים ושעה שבועית אחת לחינוך

לאומי. עם זאת, אין ראייה ברורה לכך שלימוד נושאים אלה השביע את רצון התלמידים. מריאיון אישי שערכת ב-1999 עם אכרם נורי, בוגר בית הספר לבנים ברמאללה בשנת 1928, עולה כי תוכנית הלימודים עסקה רבות גם בהיסטוריה אירופית: לואי ה-14, נפוליאון, ריצ'רד הראשון (ריצ'רד לב הארי), מלחמת מאה השנים, המהפכה הצרפתית. בלימודי הגאוגרפיה התלמיד הפלסטיני למד על ניו יורק, לונדון וברלין יותר מאשר על ירושלים, דמשק, קהיר ובגדד. בתקופה שקדמה למינויו של טוטח למנהל בית הספר, שני ספרי הלימוד העיקריים אשר שימשו את התלמידים במוסדות החינוך הקוויקרים היו ספריו של טיילור: **היסטוריה של ימי הביניים וההיסטוריה של אירופה המודרנית**. הספר הראשון עסק בנושאי דת ומדינה, בכנסייה, במשטר הפאודלי ובהתפתחות המסחר והעיר בימי הביניים; הספר השני עסק באירופה של אותה התקופה (השנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה), והתמקד בתולדות הפאשיזם בשנות העשרים של המאה ה-20. דבר מכל אלה לא היה רלוונטי לעולמם של התלמידים ולבעיות שהעסיקו אותם. אולם לאחר שניהול בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה הופקד בידי של טוטח, שיעורי ההיסטוריה והגאוגרפיה בבית הספר עסקו גם באלו של פלסטין. טוטח הרבה להרצות בפני תלמידיו על תולדות קהילת הקוויקרים בפלסטין ולצטט מהספר שהוא כתב, **תאריח' פלסטין** (ההיסטוריה של פלסטין) (טוטח ואל-ברע'ות', 1923). כמו כן הוא הרצה על תולדות המדינות השכנות: עבר הירדן, סוריה, עיראק ומצרים. הוא גם הרבה לצטט מספרו **תאריח' אל-קדס ודלילהא** (תולדות ירושלים ומדריכה) (טוטח ושחאדה, 1920), ספר שעסק בתולדות העיר ובמקומות הקדושים בה לשלוש הדתות: נצרות, אסלאם ויהדות. גם סיורים לסביבה הקרובה היוו חלק בלתי-נפרד מתוכנית הלימודים. טוטח עודד סיורים וטיולים לערים הפלסטיניות הערביות הגדולות (ירושלים, יפו, יריחו ושכם) כדי לצפות במקומות ובאתרים ארכאולוגיים (מעלוף, 1960). סיורים נערכו גם בשיעורים במדעי הטבע, וזאת כהשלמה והעשרה לחומר אשר נלמד בכיתה על אודות חרקים, צמחים ועצמים דוממים.

לוח 2: מספר הבוגרים בבית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה בשנים 1921-1948
(מתוך פנקס הבוגרים; Friends Missionary Advocate, 1921, p. 243)

מספר התלמידים	תקופה
46	1925-1921
35	1931-1926
63	1937-1932
75	1943-1938
113	1948-1944

עיון בלוח שלעיל מלמד כי בשנים 1926-1931 חלה ירידה במספר בוגרי בית הספר. המשבר הכלכלי שפקד את ארצות הברית באותה התקופה גרם לכך שמיסיון הקוויקרים לא שלח תרומות לבית הספר. בשל המצוקה הכספית נסגר בית הספר ב-1931 למשך שנה. נתונים נוספים מופיעים ברישומי גנזך המדינה, והם מראים עלייה משמעותית במספר התלמידים והתלמידות שנקלטו בבתי הספר של מיסיון הפרנדס בתקופת המנדט הבריטי (הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' 2454 (פ) 375).

מספר התלמידים הנוצרים שנקלטו בבתי הספר של הפרנדס ברמאללה בתקופת המנדט הבריטי היה יותר מכפול ממספר התלמידים המוסלמים שנקלטו בהם באותה התקופה (363 תלמידים נוצרים לעומת 148 תלמידים מוסלמים). לעומת זאת מספר התלמידות הנוצריות היה גדול פי 5 כמעט ממספר התלמידות המוסלמיות שנקלטו בבתי הספר של הפרנדס ברמאללה בתקופת המנדט הבריטי (215 תלמידות נוצריות לעומת 45 תלמידות מוסלמיות), וזאת בשל התנגדות ההורים המוסלמים והמועצה האסלאמית העליונה לשליחת בנותיהם לבית הספר (הארכיון הציוני המרכזי).

למרות התנגדות במספרי התלמידים והירידה הניכרת שחלה בשנים 1926-1931, המשיכו ללמוד בבית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה תלמידים ממשפחות בעלות אמצעים. מספר התלמידים הכללי בבית הספר בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948) היה 511, ומתוכם 332 תלמידים השלימו את לימודיהם. רוב התלמידים היו מפלסטין, והשאר היו ממדינות אחרות - לבנון, מצרים ועבר הירדן (שם).

עמיתיו של טוטח לסגל המורים בבית הספר בתקופת המנדט הבריטי העידו כי הוא הוסיף לתוכנית הלימודים גוון לאומי באמצעות העמקת הידע של תלמידיו בערבית, בהיסטוריה של פלסטין ובגאוגרפיה שלה. הדבר גרם לשינוי בצבינה של תוכנית הלימודים, תוכנית שבתקופה העות'מאנית התמקדה בהכשרה דתית וחברתית של התלמידים ובהנחלת עמדות היסוד של הקוויקרים האמריקאים. עדות להתעניינותו של טוטח בהיסטוריה של פלסטין מספקים דבריו של ח'ליל מוסא ח'ליל, מבוגרי בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה בשנת 1947 ולימים ראש עיריית רמאללה (הדברים נאמרו בריאיון שערכתי עימו בשנת 1996):

לאחר כניסת האנגלים לפלסטין והעברת הנהלת בית הספר לבנים של הפרנדס לידי הערבים (בעיקר בתקופת הנהלתו של ד"ר ח'ליל טוטח) גברה ההתעניינות בלימוד ההיסטוריה של ארצנו. לעומת זאת תוכנית הלימודים של כת הקוויקרים האמריקאים התמקדה לרוב בעקרונות הדת הנוצרית ובהיסטוריה האירופית והאמריקנית.

יתרה מזאת, טוטח הרבה לשלוח מכתבים לוועדת השירות המיסיונרי העליונה (MSC: Missionary Service Committee) של הקוויקרים וביקש לשלוח מורים צעירים, מיומנים ומוכשרים, כאלה שהרעננות וההתלהבות להורות מאפיינות אותם (Jones, 1981, p. 71; Jones, Family Papers, 3.8.1934). ואכן, לבית הספר נשלחו מורים מוכשרים ומיומנים, בוגרי הקולג' המיסיונרי הקוויקרי בארלהאם שבריצ'מונד (במדינת אינדיאנה שבארצות הברית) וקולג'

הברפורד שבפילדלפיה - שניים מהקולגים הנחשבים ביותר בארצות הברית מבין בתי הספר הגבוהים להכשרת מיסיונרים קוויקרים.

התעניינותו של טוטח בחינוך בבתי הספר של הפרנדס ברמאללה התבטאה גם בהוספת מסלול הכשרה מקצועי לעבודת בית המיועד לנערות, וזאת למרות היותו מנהל בית הספר לבנים. את המסלול פיתחה המורה קתרין הבילנד (Haviland).¹⁹ נוסף על למידת המקצועות "תפירה", "ניהול משק בית" ו"בישול בצידוד מועט", הוכשרו הנערות בשיטות מודרניות לטפל בילדים בהתאם לתנאי הארץ (Friends Missionary Advocate, 1934; Jones Family Papers, 2.10.1930).

פיתוח המסלולים המקצועיים הצריך השקעה במבנה ובציוד. טוטח עצמו הופקד על גיוס הכספים: הוא שהה אז בארצות הברית ופעל לגייס תרומות (Jones, 1981). לאחר שנאסף הכסף, נבנה בניין בית הספר בתוך שנה אחת. מסלול ההכשרה המקצועי החדש הוקדש לזכר אשתו המנוחה של המנהל, ארמינה ג'ונס טוטח. את משימת הניהול קיבלה על עצמה אניס קרט, אשר נשלחה מרוסוויל שבאינדיאנה (Friends Missionary Advocate, 1929). לצידוד של טוטח כיהן כסגן מנהל בית הספר לבנים בן עזה, שפיק תרזי (شفیق ترضي).²⁰ תרזי היה בוגר בית הספר, והוא קיבל על עצמו להורות מדעים, אלגברה וגאומטריה (ריאיון אישי עם יעקוב אלאע'רג', 2.5.1998).

טוטח היה איש חינוך שתפיסתו פדגוגית ולאומית. מדוח שכתב בשנת 1930 עולה כי שעות לימוד שבועיות הוקצו לחינוך לאומי, לחינוך גופני, להיסטוריה וגאוגרפיה של הערבים ולכלכלת בית. עיון במכתבים שכתבה רעייתו של טוטח מעלה כי קורסים רבים התקיימו בבתי הספר לבנים ולבנות של הפרנדס. התנ"ך נלמד בכנסייה הקטנה ברמאללה מדי יום; נוצרים ומוסלמים באו לבית הספר לבנים של הפרנדס כדי ללמוד אנגלית, ערבית, היסטוריה, גאוגרפיה וספרות ולעסוק בפעילות ספורטיבית. בבית הספר התקיימו גם פעילויות דוגמת צעדות, קריאת שירה, ריקוד ותאטרון. ביומנו כד'א אנא, יא דניא! (כזה אני, רבותי!) העיד עמיתו של טוטח, ח'ליל אל-סכאכני, שטוטח ותלמידי בית הספר של הפרנדס ערכו סיורים וטיולים חצי-שנתיים בכל

19 הבילנד, מורה קוויקרי, פיתחה את מסלול ההכשרה המקצועית לעבודת בית לנערות שלמדו בבית הספר הפרנדס לבנות ברמאללה. הלימודים במסלול זה התמקדו בעיקר בתפירה, בניהול משק בית, בבישול ובטיפול בילדים.

20 תרזי, מחנך פלסטיני, נולד בעזה ב-1906. למד בבית ספר יסודי בעזה בימי השלטון העות'מאני והשלים את לימודיו התיכוניים בבית הספר הפרנדס לבנים ברמאללה. בהמשך למד באוניברסיטה האמריקנית בקהיר, וב-1929 סיים בה בהצטיינות לימודי פיזיקה, מתמטיקה, פילוסופיה ואנגלית. לאחר מכן שימש כמורה וכסגן מנהל בבית הספר הפרנדס לבנים ברמאללה. ב-1942 הקים את קולג' עזה בסיוע אחיו, המחנך ודיע תרזי. לפני 1948 הצטרף לוועדה המרכזית של המפלגה הערבית הפלסטינית, וב-1953 היה חבר במוסד חאג' אמין אל-חוסייני. ב-1964 נבחר למועצה המחוקקת הראשונה בעזה. היה חבר מועצה בעיריית עזה בשנים 1952-1958. נשאר בעזה עד לימיו האחרונים. נפטר ב-1984.

רחבי פלסטין (אל-סכאכני, 1955).²¹ לסוירים אלה היה מקום נכבד בתוכנית הלימודים, והם חיזקו את הקשר בין התלמיד הפלסטיני לבין סביבתו. אל-סכאכני מבטא ביומנו את הערכתו לתלמידי בית הספר "בהנהגתו של טוטח".

בתקופת כהונתו של טוטח כמנהל "הפרנדס" הודגשה החשיבות של פעילות ספורטיבית, ונערכו משחקים בין בית הספר לבין בתי ספר פלסטיניים אחרים - הן ממשלתיים הן פרטיים (ריאיון אישי עם ג'וי טוטח, 13.9.1999). זאת אף שבאותה התקופה ספורט נחשב לפעילות שאינה מוסיפה כבוד לעוסקים בה. טוטח גם נהג לעודד את תלמידיו בבית הספר, כמו למשל פריד פרח תאברי (فريد فرح تابري)²² ואחרים, לפעול לארגון פעילות ספרותית-תרבותית. פעם בשנה נאספו בצוותא משוררים פלסטינים ו"התחרו" ביניהם בקריאת שיריהם. התכנסות המשוררים להקראת שיריהם כונתה "סוק עכאז" (سوق عكاظ), על שם המפגש הספרותי שנהגו משוררים לערוך בעיר מכה בג'אהליה (התקופה הקדם-אסלאמית בהיסטוריה של חצי האי ערב), ובו הציגו את שיריהם (ריאיון אישי עם פריד פרח תאברי, 16.5.1996). טוטח גם סייע בחיפוש אחר קרנות ונדבנים שרצו לתרום מלגות כספיות לבוגרי בתי הספר הפלסטיניים של הפרנדס אשר מצבם הכלכלי היה ירוד, וזאת על מנת לאפשר לאותם הבוגרים להמשיך את לימודיהם במכללות ובאוניברסיטאות אמריקניות (Jones Family Papers, 10.9.1930, 3.8.1934).

ספריו ומאמריו של טוטח

ספר הלימוד הוא אחד הכלים החשובים ביותר לקיום פעולת ההוראה וליישום תוכנית הלימודים של בית הספר. במערכת החינוך הקוויקרית ברמאללה היה צורך דחוף באמצעי ההוראה הזה בשל מחסור בספרי לימוד בסיסיים. על מנת לפתור את הבעיה הזו נשלח לביירות יעקוב חשמה, מנהל הפעולות בפלסטין שמינתה ועדת השירות המיסיונרי העליונה של הקוויקרים, כדי לרכוש ספרים מתאימים לבתי הספר של הפרנדס ברמאללה (הן העירוניים הן הכפריים). חשמה אכן הצליח לרכוש כמה ספרים, ואלה היוו מקור העשרה למורים ולספריות בבתי הספר של הפרנדס ברמאללה.

את הספר הראשון שרכש, *Life of Mahamoet* (חיי מוחמד), כתב סר ויליאם מיור (Muir, 1861). הספר בן ארבעת הכרכים כולל מבוא היסטורי על חצי האי ערב, והוא עוסק במגוון נושאים: הופעת האסלאם, ילדותו של הנביא מוחמד, הח'ליפים המוסלמים, ההגירה ממכה למדינה, הקרבות נגד הכופרים, חברה ומשפחה. גישתו של מיור הייתה אוריינטליסטית:

21 יומני ח'ליל אל-סכאכני קובצו בידי בתו האלה, ולספר המאגד אותם היא בחרה בכותרת כזה אני, רבותי! (אל-סכאכני, 1990/1955). אמרה זו של אל-מותנבי, משורר ערבי קלאסי שאל-סכאכני העריץ, מבטאת התרסה נגד תבל ומלואה. היא הייתה שגורה על לשונו של אל-סכאכני ואף אפיינה, לדעת בתו, את אורח חייו (שביט ואחרים, 1983, עמ' 237).

22 תאברי, בוגר בית הספר "הפרנדס" ברמאללה, היה בקי בשירה ערבית ובדקדוק השפה הערבית, ולכן כונה "אבו אל-אדיב" (אבי הסופר).

הוא ראה בנביא מוחמד מנהיג דתי סובלני שקרא לשוויון ולכבוד הדדי. כמו כן הוא ראה בקוראן מקור אותנטי המציע פתרונות בכל תחומי החיים. הספר השני היה תרגום לאנגלית של הקוראן עם הערות. המתרגם, ג'ורג' סייל, שהה עשרים שנה בקרב הערבים ותיעד את בעיות העולם המוסלמי. במבוא לספר כתב סייל על חשיבות הקוראן כמקור לידיעת הדוקטרינה, עקרונות היסוד שלה, האמונה הדתית ותולדות הערבים בתקופת מוחמד. לימוד הספר נועד להביא בפני התלמידים את עקרונות דת האסלאם. ג'ורג' סייל תרגם את הקוראן לאנגלית בשנת 1734, והספר הודפס שוב ב-1824. את הספר השלישי, *Handbook of biblical difficulties* (מדריך לקשיים בתנ"ך), כתב רוברט טאק (Tuck, 1889). לימוד הספר נועד להקנות לתלמידים ידע על אודות המנהגים המסורתיים במזרח, הנס בתנ"ך והקשיים שעמדו בפני ישו והשליחים בבואם להפיץ את הנצרות. כמו כן יש בספר השוואה בין הברית הישנה לברית החדשה. רכישת שלושת הספרים הללו נועדה להביא בפני התלמידים ידע מקיף על אודות כתבי הקודש: הקוראן, הברית החדשה והתנ"ך. הלימוד התמקד בהצגת הנביא מוחמד וישו כמביאי הבשורה לאנושות. נוסף על כך נרכשו כתבי קודש לשימושם של התלמידים, ואלה חולקו חינם בבתי הספר הכפריים שבנפת רמאללה ולתלמידים נזקקים בבתי הספר של הפרנדס בעיר רמאללה.

לאחר שניהול בתי הספר של הפרנדס ברמאללה עבר לידי של טוטח, המצב השתנה. טוטח נעזר בכמה ספרי לימוד שהיו בשימושם של בתי הספר בימי ממשלת המנדט. אחד מהם היה סדרת הספרים של ח'ליל אל-סכאכני, אלג'דיד פי אל-קראאה אל-ערביה (החדש בקריאה הערבית) - סדרה בת שישה חלקים ללימוד הערבית בכיתות היסוד בתקופת המנדט. הישאים שראבי, אחד הבוגרים של בית הספר בתקופת המנדט הבריטי, סיפר בביוגרפיה שלו **צור אלמאדי**, **סירה ד'אתיה** (תמונות העבר, קורות חיים): "מילדותי אהבתי את הקריאה [...] אני נזכר בפרק 'ראס רו' בספרו של ח'ליל אל-סכאכני, שם למדתי את השיעור הראשון בשפה הערבית [...] מורה זה לימד אותי את השפה הערבית במסירות רבה שלא ניכרה אצל מורים אחרים. למדתי ממנו את הקריאה ואת אהבת הספר" (שראבי, 1994, עמ' 104).

סדרת הספרים **אלג'דיד** (החדש) התאפיינה בהתאמה של התוכן הנלמד למטרות החינוכיות והלימודיות של בית הספר. היא עסקה בנושאים דוגמת הטוב והרע, מצוות, נימוסים, שמירה על ניקיון בית הספר ואיכות הסביבה, אירועים היסטוריים ודמויות היסטוריות חשובות, המכונות ומסילת הברזל, ספורט ומשחק הכדורגל. ספרים נוספים שהיו בשימוש בבתי הספר בתקופת ניהולו של טוטח היו ספריו של סלים כאתול להוראת הטבע, ספריהם של סעיד אל-צבאע' ושל עבד אל-האדי להוראת ההיסטוריה הערבית בכיתות ד' עד ו' וספרו של וצפי ענבתאוי, מפקח במחלקת החינוך, להוראת הגאוגרפיה בכיתה ז' (אלג'ע'רפיה **אלאקתצאדיה**). הספר האחרון התבסס על מקורות בשפה האנגלית, ונעשה בו ניסיון לרכז חלק מהמידע הרב בתחום הגאוגרפיה הכלכלית על ענפיה ונושאייה המגוונים: מקורות המזון (הקמה, המלח והפירות בפלסטין, הסוכר במצרים, התה בהודו), האקלים, היערות, המדבר וכן הלאה. בכיתות התיכון התבססו לימודי ההיסטוריה על הספר **תאריח' אלעצר אל-חאד'ר**

(תולדות התקופה המודרנית) שכתב רפיק תמימי, מורה להיסטוריה משכם ובוגר הסורבון. במקצועות אחרים התבססו הלימודים בין השאר על ספרים אשר הגיעו מלבנון (ספר הדקדוק של שרתוני שימש בכיתות בית הספר התיכון) וממצרים (ספר הדקדוק אל-נחו אל-ואד'ח שימש בבית הספר היסודי ובבית הספר התיכון, כמו גם ספרים נוספים באנגלית ובערבית). הספר ללימוד אנגלית בכיתות בית הספר היסודי ובכיתות בית הספר התיכון היה *A progressive English course* מאת לנסלוט אוליפנט (Oliphant). הספר התבסס על שיטת ה"סדרות" (series) - למידת מילים שהופיעו בתוך משפטים העוסקים בנושא מחיי היום-יום, ונועד לבנים ולבנות בני שמונה עד שלוש-עשרה. מטרת הספר הייתה לעודד את התלמידים לדבר באנגלית, ובשלב מאוחר יותר הם שוחחו ביניהם באנגלית בהדרכת המורה. הספר גם נועד לשרת את אחת המטרות של קהילת הקוויקרים: למידת השפה האנגלית כדי ללמוד את עקרונות הקהילה ויסודותיה.

המטרה העיקרית של תוכנית הלימודים המגוונת הזו הייתה להכשיר את התלמידים לבחינות הבגרות החיצוניות (אקסטרניות), ה"מטריקוליישן"²³. חלק מאלה אשר הצליחו בבחינות הללו קיבלו מלגות להמשך לימודיהם בחו"ל, ובפרט לאחר שתעודת הבגרות הוכרה באוניברסיטאות בריטיות דוגמת אוקספורד ולונדון. מריאיון אישי שקיימתי ב-1996 עם ח'ליל מוסא ח'ליל (ראש עיריית רמאללה ובוגר בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה בשנת 1947) גם עולה, כי תלמידים שקיבלו המלצה מהנהלת בית הספר התקבלו ללא בחינת כניסה ללימודים באוניברסיטה האמריקנית בביירות.

בד בבד עם פעילותו החינוכית עסק טוטח בכתיבת ספרי לימוד. מרבית ההיסטוריונים הפלסטינים, והראשון בהם - טוטח, תפסו את עצמם כ"ערבים בלבד" וראו בשלטון הבריטי גורם קולוניאלי זר. אף שצמח במערכת חינוכית שהשתייכה למיסיון של קהילת הקוויקרים האמריקנית, תפס את עצמו טוטח כחבר בתנועה הלאומית הפלסטינית. לפיכך אין פלא שקיבל על עצמו את המלאכה של כתיבת ספר היסטוריה עבור מערכת החינוך. יחד עימו ניגש למלאכת הכתיבה עומר אל-צאלח אל-ברע'ותי (عمر الصالح البرعوثي)²⁴, משפטן מוסלמי יליד הכפר דיר ע'סאנה. המחברים חילקו ביניהם את מלאכת הכתיבה: טוטח כתב על אודות ההיסטוריה של פלסטין עד לכיבוש המוסלמי, ואילו אל-ברע'ותי המשיך את החיבור עד לתקופה הבריטית. הספר **תאריח' פלסטין** (תולדות פלסטין) (טוטח ואל-ברע'ותי, 1923) היה תוצר של מחקר

23 הצלחה בבחינות אלו הייתה תנאי קבלה למוסדות להשכלה גבוהה. בחינות ה"מטריקוליישן" התקיימו בפלסטין לראשונה בשנת 1921, והן היו בשפה האנגלית. עד לשנת 1924 לא התאפשר לקיים את הבחינה בשפה הערבית בגלל מחסור בכל מקצועות הלימוד במורים יודעי ערבית שהיו בוגרי קולג'ים, כמו גם בספרי לימוד בשפה הערבית.

24 אל-ברע'ותי (1894-1965) למד בבית הספר האנגליקני סנט ג'ורג' (אלמטראן) בירושלים, ומאוחר יותר בבית הספר התיכון הממשלתי העות'מאני "סלטאני" שבביירות. בצבא העות'מאני שירת כפקיד. בעת כתיבת **תאריח' פלסטין** כבר היה עורך דין ופעיל פוליטי. הוא נפטר ב-1965 (אלעודאת, 1992, עמ' 41-42).

עצמאי ראשוני: הוא נכתב בערבית, ראה אור בירושלים, ונועד לתלמידי הכיתות הגבוהות במערכת החינוך הערבית (אושרוב, 2014). עם השנים היה הספר לאחד מעמודי התווך של ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית המוקדמת.

בהקדמה לספר הציג טוטח בראש המטרות של הוראת ההיסטוריה את הצורך בהחייאת פלסטיין וגיבוריה, החילונים והדתיים. בפנייה לבתי הספר הפלסטיניים נכתב שהוראת היסטוריה צריכה בראש ובראשונה לנטוע בליבו של כל תלמיד את האהבה לארצו ולעמו ואת הרצון לפעול למען המולדת, ורק לאחר מכן לפעול להכרת תולדות האומות. בשנת 1923, בעת פרסום הספר, טוטח כבר הבין כי יהודים וערבים ילמדו במערכות חינוך נפרדות תחת משטר המנדט. הפרדה זו עמדה בניגוד לחזונו כמה שנים קודם לכן, ולפיו במולדתו תהיה מערכת חינוך משותפת לכלל הדתות. טוטח רצה שספרו ייכלל בתוכנית הלימודים בבתי הספר בפלסטיין, אך מחלקת החינוך לא אישרה זאת בשל תוכנו האנטי-ציוני (לפי השקפתם של היסטוריונים ואנשי רוח יהודים) (אושרוב, 2014; טוטח, 1919). במחקרה על אודות החינוך הערבי בפלסטיין בתקופת המנדט הבריטי אדן (1989) מציגה סיבה נוספת לפסילת ספר ההיסטוריה של טוטח ואל-ברע'ות': בספר נכתב שהנציב העליון, סר הרברט סמואל, לא הצליח לגייס תמיכה של הערבים במדיניות הבריטית.

בניגוד לדעות אלו חוקרים ומשכילים פלסטינים, כמו למשל עג'אג' נויהד (عجاج نويهض)²⁵, ראו בספר מקור חשוב וחלוצי בשל תוכנו והעובדות ההיסטוריות המוצגות בו (אלעודאת, 1992). גישתו ההיסטורית של טוטח הייתה רציונלית ולא אמוציונלית, ובאמצעותה הוא שאף לחזק את הזהות הלאומית של התלמידים. בספר הוצגו מאורעות אשר התרחשו בפלסטיין מימי קדם ועד להצהרת בלפור ב-1917, וחלק נכבד ממנו הוקדש למאורעות שבהם ידם של הערבים הייתה על העליונה. לעומת זאת להיסטוריה של היהודים בפלסטיין הוקדש רק חלק קטן ביותר מהספר, והוא עסק בעיקר במוצאם, בהגירתם, בתקופת השופטים (גדעון, שמשון ואחרים) והמלכים (שאול, דוד, שלמה), בחלוקת הממלכה ובחורבנה. אף שהספר נועד לשרת את האינטרסים של האוכלוסייה הערבית, טוטח ואל-ברע'ות' לא התעלמו אפוא לחלוטין מתולדות עם ישראל בעת העתיקה. היה זה חידוש, שכן בדרך כלל הערבים מתחילים את תיאור ההיסטוריה של פלסטיין בכיבוש הערבי שלה.

ספר נוסף של טוטח, תאריח' אל-קדס ודלילהא (תולדות ירושלים ומדריכה), ראה אור בירושלים בשנת 1920 (טוטח ושחאדה, 1920). בכתיבת החיבור המקוצר הזה טוטח שיתף

25 נויהד (1897-1982) היה היסטוריון, עיתונאי וסופר דרוזי יליד לבנון. בשנים 1922-1932 כיהן כמזכיר המועצה האסלאמית העליונה, ובשנים 1932-1943 היה מראשי מפלגת אל-איסתקלאל הפן-ערבית. פעל לאיחוד השורות בין הנשאיבים לבין החוסיינים וליצירת אחדות ערבית נגד היהודים והבריטים בארץ ישראל.

פעולה עם בולוס שחאדה (بولوس شحادة)²⁶. הספר נועד להיות מדריך לצליין הזר, כמו גם למורים אשר רוצים לסייר עם תלמידיהם במקומות היסטוריים בירושלים: מסגדים, כנסיות, חומות העיר ושעריה, המקודשים לשלוש הדתות. גם בספר זה לא התעלם טוטח מההיסטוריה של בני דתות אחרות ומחלקם הנכבד בעיר. בספר מצוין שירושלים היא עירו של המלך דוד, והיא קדושה ליהודים. כמו כן הספר מציין את מסעות הצלב, מתאר את הצלבנים שהגיעו מאירופה לכבוש את ירושלים וסוקר את תולדותיו של צלאח א-דין ואת פעולותיו לשחרור ירושלים מידי הצלבנים (זיאדה, 2006; טוטח ושחאדה, 1920).

למרות המחסור בספרי לימוד בערבית טוטח ראה חשיבות רבה בחינוך התלמידים בלשון אימם. הוא האמין כי למידת תולדות הערבים (בעיקר בתקופת הח'ליפים המוסלמים), מלכיהם וגיבוריהם, כמו גם רכישת ידיעות באשר לגאוגרפיה של ארצם, אמורה להקנות לתלמידים ידע על אודות עמם ואהבה של תרבותם ומולדתם. בהתאם לכך הספר השלישי שכתב, ספר אשר לפי תפיסת עולמו של טוטח אי-אפשר להבין בלעדיו את תולדות פלסטין, היה ג'ע'ראפיית פלסטין (הגאוגרפיה של פלסטין) (טוטח וח'ורי, 1923). את הספר הזה כתב טוטח עם חביב ח'ורי (حبيب خوري), אחד המפקחים במחלקת החינוך בפלסטין. עיון בספר מלמד על משמעות המונח "גבולות פלסטין" לפי תפיסתו של טוטח: "גבול פלסטין מצידה הצפוני בראש הנקרה, כפר יארון, קדש, מטולה ובניאס. מצד מזרח גשר בנות יעקב, החוף המזרחי של הכנרת, נהר הירדן וים המלח ונחל ערבה. מצד דרום קו שמשטרע מרפיח עד מפרץ עקבה" (עמ' 8-25). גבולות אלה תואמים את גבולות הארץ בתקופת המנדט הבריטי.

בשנת 1926 ראה אור באנגלית ספרו הרביעי של טוטח, *The contribution of the Arabs to education* (התרומה של הערבים לחינוך). ספר זה היה סיכום של עבודת הדוקטור שכתב טוטח באוניברסיטת קולומביה, ובשנת 1932 הוא תורגם לערבית: *التربية عند العرب* (החינוך אצל הערבים) (טוטח, 1932). מטרת הספר הייתה לעורר בקרב המשכילים הפלסטינים סקרנות, מודעות ועניין בתולדות החינוך וההשכלה. בהקדמה לספר פסל טוטח את ההשקפה המערבית האוריינטליסטית המקובלת הרואה בערבי יצור אקזוטי, בן המדבר, אשר דר באוהלים ורוכב על גמלים. לדבריו, הערבים מזוהים עם חיי נוודים ועם מנהגים פרימיטיביים. הם נתפסים כבורים ונבערים, ופרט למלומדים איש אינו מכיר את תרומתם לתרבות העולמית. לטענתו, הערבים נמנים עם בני הגזע השמי - גזע שתרם רבות לעיצוב התרבות האנושית. שפתם היא שפת האם של העיראקים, הסורים, הפלסטינים, המצרים ועמים רבים נוספים; בפרס [כיום איראן] ובטורקיה [באותה התקופה] משתמשים באותיות הערביות, והעולם התרבותי כולו

26 שחאדה (1882-1942), יליד רמאללה, למד בבית הספר האנגלי "צהיון". היה הבעלים והעורך של השבועון "מראאת אלשרק" (ראי המזרח) אשר ראה אור בירושלים בשתי שפות, ערבית ואנגלית. במשך זמן רב השבועון הזה היה ביטאון של חוגי האופוזיציה, "לסאן אל-ערב" (לשון הערבים). שחאדה תמך בשלטונות המנדט הבריטי וגילה אהדה למפעל הציוני. הוא נפטר ב-1942 (נג'אר, 2005, עמ' 441).

משתמש בחישובי המתמטיקה שלו בספרות הערביות (שם, עמ' 1). הנביא מוחמד שאף לאחד את האומה הערבית, ותחת הנהגתו היו השבטים הנוודים הפזורים לאומה חזקה ומאוחדת. התוצאות היו מרחיקות לכת: בסוריה, בפלסטין ובעמק הנילוס פינתה התרבות הביזנטית המערבית את מקומה לשבטי הבדואים הערבים, וגם ממלכת פרס האיטנה של כורש לא עמדה בפניהם. תוך זמן קצר ביותר הציקלון מן המדבר היה לכוח צבאי ראשון במעלה אשר הכריע את האימפריה הביזנטית וכבש את פרס, דמשק, ירושלים, אלכסנדריה ואנטיוכיה - מעוזיה של התרבות היוונית ההלנית.

הכיבוש הערבי לא נעצר לאחר הכרעת רוב ארצות המזרח התיכון. בראשית המאה השמינית, כמאה שנה לאחר מות הנביא מוחמד, הוא הגיע עד להודו ולחופי הים הכספי במזרח ועד למצר גיברלטר במערב (עמ' 2-4). משהושלמה מלאכת הכיבוש, הקדישו הערבים את עצמם למלאכת הבנייה. עוד במאות הראשונות לקיומו של האסלאם שבטי הנוודים, אותם ילידי המדבר, הקימו ערים מפוארות. בגדד נחשבת ליצירת מופת ערבית (762 לספירה), וגם קהיר נבנתה בידי שושלת ערבית (968 לספירה). ערים נוספות היו משופעות בבנייני פאר ערביים: מסגד עומר בירושלים, מסגד בני אומיה בדמשק, אלהמברה בגרנדה שבספרד. בסוריה, במצרים, בצפון אפריקה ובספרד קיימים עדיין גשרים, צריחים, מגדלים וארמונות מעשי ידי הערבים. האומה הערבית הטביעה את חותמה על אדריכלות המערב (עמ' 5).

תרומתם של הערבים לתרבות האנושית התבטאה בתחומים נוספים: רפואה, מדע, אסטרונומיה, פילוסופיה. את ידיעותיהם הבסיסיות ברפואה שאבו הערבים מן היוונים, ההודים והפרסים, ועל כך הוסיפו ידע רב משלהם. בראשית המאה העשירית, בימי הח'ליף אל-מקתדר באללה (المقتدر بالله, המתגבר בעזרת האל), היו רק בבגדד 860 רופאים (נוסף על הרופאים בחצר הח'ליף). אחדים מהרופאים האלה, כמו למשל אבן סינא (ابن سينا) ואל-ראזי (الرازي), היו בעלי ידיעות מופלגות בתחומים רבים. ידיעותיהם של הערבים באסטרונומיה ובמתמטיקה התפתחו החל מראשית האסלאם; הם השתמשו בספרות עשרונית ופיתחו את הטריגונומטריה. פחות ממאה שנה לאחר שנטשו את המדבר, החלו הערבים לגלות עניין מיוחד בפילוסופיה היוונית; עד מהרה צמחו פילוסופים ערבים דוגמת אבן סינא, אבן ח'לדון (ابن خلدون) והח'ליף אל-מאמון (المأمون). בכל הענפים האלה תרמו הערבים לתרבות אירופה (עמ' 8-11).

טוטח מספק בספרו גם סקירה מקפת של התפתחות החינוך בארצות ערב: בתי ספר, שיטות הוראה, חינוך נשים, הפילוסופיה של החינוך הערבי. בסיום הסקירה הוא מונה שמונה נושאים שניכרת בהם תרומתם של הערבים:

1. הערבים תרמו רבות לתוכנו של החינוך בימי הביניים, תרומה שתוצאותיה מורגשות עד עצם היום הזה.
2. השימוש בספרות ערביות ובשיטה העשרונית במתמטיקה.
3. האוניברסיטאות של ימי הביניים חייבות הרבה לספרי הלימוד שתורגמו מערבית, כמו למשל אל-קאנון פי אל-טב (החוק הרפואי) מאת אבן סינא.

4. בתקופת הרנסנס היו אלה התרגומים הערביים של יצירות הספרות הקלאסית שעוררו השראה והפרו את תרבות אירופה.
5. במשך מאות שנים אירופה הייתה שרויה בבערות ובבורות. בימי הביניים הסדר הפוליטי והחברתי בה היה ירוד, ושרר בה קיפאון אינטלקטואלי. היו אלה הערבים ששימרו את התרבות הקלאסית והוסיפו עליה משלהם. יש הסבורים כי ללא התערבותם של הערבים לא הייתה התרבות המודרנית מגיעה לרמה הגבוהה שאליה הגיעה.
6. בתקופת ימי הביניים תרמו הערבים רבות לאומנות הכתיבה, המשקל והמדידה, לארכיטקטורה, לאומנויות ולמדעים. תרומתם לתרבות התבטאה גם בספרות דתית עשירה, בערכים מוסריים גבוהים ובאידיאלים נעלים.
7. בעת שבני אירופה ישנו עדיין על קש, לא שמרו על היגינה אישית ולא הכירו את הרחצה באמבט, אכלו מזון תפל והיו בעלי ידיעות מועטות ברפואה, יצאו הערבים למסעות אל המזרח. הערבים הם שלימדו את האירופים לייצר בדים עדינים דוגמת אריגי דמשק ומוסלין (שמם של אלה נגזר משמות הערים הערביות דמשק ומוסול), לקשט את בתיהם בכלי נחושת ועץ ולארוג שטיחים.
8. מזונם של האירופים הפך עשיר יותר הודות לייבוא של סוכר, קפה, תפוזים, תבלינים ומעדנים אחרים. די בבדיקה של מקור המילים אטלס, אלכוהול, סוכר, לימון, מזון, ספה, סירופ וממתק, כדי להבין את גודל ההשפעה של הערבים על עידון חיי החברה והתרבות האירופיים.

טוטח מסכם את הנושא בדברים המבטאים את השקפת עולמו:

אני מאמין שלאף עם אין מונופול על השירות לאנושות, או על התרומה לתרבות ולציוויליזציה. זוהי שאלה של רצף של הזדמנויות. כשם שהמזרח שירת את המערב בדרכים רבות ובמשך תקופה ממושכת, כך יכולה כיום התרבות המערבית להשיב שירותים בעלי ערך למרכזי התרבות העתיקים. אולם אם על הדבר להיעשות, עליו להיעשות באמצעות אידאות, השכלה, אנושיות, ולא באמצעות מלחמות, אי-צדק וניצול. (שם, עמ' 102-103)

יחסו של טוטח לחינוך המעורב ולניהול בית הספר

בתקופת המנדט הבריטי העסיקה סוגיית החינוך המעורב של בנים ובנות לא רק את הציבור הפלסטיני, אלא גם את הקוויקרים האמריקאים (אלה העדיפו חינוך נפרד). לא רק המועצה האסלאמית העליונה הביעה אפוא התנגדות לחינוך המעורב, אלא גם מנהל בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה. טוטח נימק את התנגדותו לקיום חינוך מעורב בפלסטין: "אם הייתי מתבקש לבחור בנושא, ספק אם הייתי מקבל את החינוך המעורב בפלסטין. הסיבה לכך היא שקיימות בעיות חינוכיות רבות". בהרצאה שנשא בשנת 1943 ציין טוטח כי "שאלת החינוך המעורב נתפסת פחות או יותר כאקדמית". הוא מבהיר היטב את עמדתו בנושא זה:

נושא החינוך המעורב שנוי במחלוקת באירופה ובאמריקה. כמעט כל בתי הספר הממשלתיים באמריקה מעורבים. אם מותר לי לעשות הכללות, הייתי אומר שפרט לרוסיה, אשר אינה אוהדת את החינוך המעורב, יהיה זה בטוח לומר שקהילות חדשות וליברליות בעולם אוהדות חינוך מעורב לעומת מדינות שמרניות שאינן אוהדות זאת [...]. המצב הנוכחי בפלסטין, לפני שנשפוט בעד או נגד נושא טעון כזה, הוא: רעיון ההוראה לבנים ולבנות בצוותא, תחת גג אחד, עובד נהדר בארצות הברית, קנדה, אוסטרליה, אנגליה, גרמניה וצרפת. ברור שמה שעובד באירופה יכול להצליח או שלא להצליח בפלסטין, אשר חייבת לבחון בקפידה את המסורת, המנהגים החברתיים והשקפותיה לפני שתחליט על ניסויים חינוכיים וחברתיים כמו חינוך מעורב.

בהמשך דבריו טוּטח מוסיף:

אני מאמין שניתן לומר רבות לטובת הבנים והבנות הלומדים בצוותא בכל הגילאים. מובן שהקשר בין בנים לבנות במדינה זו [פלסטין, ג"ע] הוא מלאכותי מדי, מתוח ולא טבעי. חינוך מעורב תחת פיקוח עשוי לתקן את המצב הזה. מובן שטוב לצעירים ולצעירות להכיר זה את זה ככל שניתן לפני הנישואים. החינוך המעורב יהיה לאמצעי בתחום זה. לפיכך מבחינה חינוכית וחברתית ניתן לשבח רבות את החינוך המעורב בכל שלבי החינוך.

בסיום דבריו הוא מסכם את השקפת עולמו בסוגיית החינוך המעורב:

ספק אם הממשלה תתמוך בקיום החינוך המעורב בבתי ספרה לכיתות הנמוכות. דעת הקהל תהווה מכשול רציני. קיימים גם כמה שיקולים טכניים ופרקטיים אשר יפעלו נגד רעיון זה. לגבי בתי הספר הפרטיים, כמה מהם השתעשעו ברעיון קבלת החינוך המעורב, אך לא התקבלה תגובה של ההורים. הכרתי הורים נוצרים (וגם מוסלמים) שלא הסכימו לשלוח את בנותיהם למערכת החינוך המעורב. כל מי שיסתכן בניסוי זה, עלול להיתקל באי-הסכמה ציבורית.

אשר להשקפת עולמו של טוּטח בנושא ניהול בית הספר, מעיון במכתביו האישיים המצויים בידי בתו, ג'וי טוּטח (רסאאל טוּטח אל-שח'סיה, 1927-1940), עולה שתפיסתו התאפיינה בכמה קווים בולטים:

- א. התמקדות בהעמקת ידיעתם של התלמידים את השפה הערבית והתרבות הערבית.
- ב. כיבוד התלמיד ולא השפלתו, עידוד רוחו ולא דיכוייה, פיתוח רגשותיו ועיצובם במקום להילחם בהם או להזניח אותם, מתן אפשרות לתלמיד להביע את דעותיו בפרהסיה.
- ג. חינוך למצוינות, לסדר וניקיון, לענווה, לצניעות ולאהבת שלום (כל אלה בהתאם לאידאולוגיה של קהילת הקוויקרים האמריקנית).
- ד. בחירות מורים צעירים ומוכשרים להוראה בבית הספר.
- ה. יציאה עם התלמידים לטיולים "חצי שנתיים" בטבע. טיולים אלה נועדו להכיר את הארץ וללמוד את עתיקותיה ואתריה. מטרת היציאה אל השדה והטיפוס על ההרים היא לעורר בקרב התלמידים רגשות של שמחה, אהבת הטבע ואהבת הארץ.

1. שילוב נושאים מתחום התרבות (בידור, מוזיקה ותאטרון) מתוך אמונה שהעיסוק בהם ישפר את האווירה בבית הספר ויתרום להגברת המוטיבציה של כלל התלמידים ללמוד.

פעילותו החברתית והפוליטית

טוטה ביקר בחריפות את הבריטים על כך שלא הקצו משאבים לבניית בתי ספר לפלסטינים ולא טרחו לשפר את מצב בתי הספר הממשלתיים הקיימים בפלסטין. גם אנשי חינוך ערבים נוספים ביקרו את השלטונות בנושא זה. הצורך בתרומות כספיות התעורר בעיקר בשנת 1936, שכן באותה השנה ממשלת המנדט נשאה בהוצאות הבנייה של חמישה בתי ספר בלבד. באותה השנה שילמו הכפריים בנפת עזה סכום כולל בסך 27,694 לירות עבור צורכי חינוך: בניית בניינים, תשלום משכורות למורים, בניית ספריות ומעבדות וכן הלאה (ג'אנא, 1937).

כפי שצוין לעיל, בשנת 1925 התפטר טוטה מתפקידו כמנהל הקולג' הערבי בירושלים להכשרת מורים בשל חילוקי דעות עם מחלקת החינוך המנדטורית. ב-1932 פורסם מאמר שכתב על אודות מצב החינוך הערבי בפלסטין בכתב העת *Annals* - שנתון האקדמיה האמריקנית למדעי המדינה והחברה (Totah, 1932). במאמר זה טען טוטה כי מדיניות החינוך של שלטונות המנדט הבריטי אינה מעניקה הקלות לערבים: בקשותיהם של יותר מ-50% מאלה המבקשים להתקבל לבתי הספר נדחות בשל חוסר מקום. לטענתו, ההסבר היחידי לכך הוא הרצון הבריטי לשמר את הבערות בקרב האוכלוסייה הערבית. בהמשך דבריו במאמר ציין טוטה את תרומתו של המיסיון לחינוך הערבי, אולם מתח ביקורת על כך שבבתי הספר של המיסיון מלמדים בשפות זרות. הוא הוסיף שבדרך כלל המורים בבתי הספר של המיסיון הם זרים, והדבר גורם למבוכה ולתחושת שונות בקרב התלמידים במקום לתחושות של שייכות ואחדות לאומית (שם, עמ' 164-165).

בעדותו בפני הוועדה המלכותית הבריטית שביקרה בפלסטין בשנת 1937 (ועדת פיל) מיקד טוטה את דבריו בשם הוועד הערבי העליון בתיאור מצב החינוך הערבי הממשלתי. בין השאר הוא הדגיש כי "החינוך בצורתו הנוכחית [...] נקבע במטרה שיהיה טפל וחסר רוח חיים ובלי שום תועלת, מתוך תקווה ליצור אצל הערבים רוח של כניעה - עד שלא יוכלו להתנגד למדיניות הבריטית" (ג'אנא, 1937, עמ' 63-69; Palestine Royal Commission Report, 1937, p. 340). עוד לפני כן, בשנת 1919, פורסם מאמרו "אל-תהד"ב" (חינוך והוראה) בספר **פלסטין ותג'דיד היאתיאה** (פלסטין וחיידוש חייה).²⁷ המאמר הפרוגרמטי תיאר את מערכת החינוך הערבית בפלסטין - מסגרת חילונית מאוחדת שיהודים, מוסלמים ונוצרים לומדים בה יחדיו: "ארץ שנמצאות בה שלוש הדתות יחד (המחמדית, הישועית ודת משה) לא תוכל להתקדם, אם תלוש את החינוך ואת הלימוד הדתי לכדי בלילה אחת" (טוטה, 1919, עמ' 101-102). טוטה כתב ש"עתידנו ועתיד בנינו מותנה בחינוך המבוסס על ערכים לאומיים כמו אהבת המולדת, חינוך שמועבר ומופנם לתלמיד

27 הספר נכתב בערבית, נערך בידי המהנדס הפלסטיני מרמאללה חנא צלאח, וראה אור בניו יורק בהוצאת "האגודה הפלסטינית להתנגדות לציונות" (אלג'מיעיה אל-פלסטיניה למקאומת אל-צהיוניין).

באמצעות ההורים. בבית ספרנו המטרה העיקרית הייתה החייאת רוח העצמאות על מנת להיפרד ולהינתק מבתי הספר הזרים ולעודד בתי ספר לאומיים" (עמ' 100-101).

הנושא של מערכת החינוך הערבית הממשלתית שימש את התנועה הערבית הלאומית כעילה טובה להתקפות על מדיניות המנדט. ב-1932 הביעה מפלגת אל-איסתקלאל (מפלגת העצמאות) את מחאתה בפני ועדת המנדט של חבר הלאומים²⁸ בכמה סוגיות. בין השאר נטען שהממשלה רוצה להכריח את ההורים הערבים, ביחוד את ההורים המוסלמים, לשלוח את בניהם לבתי ספר של המיסיונרים (באותה העת כבר היו כעשר שנים של קיפאון בפיתוח רשת החינוך הערבית) כדי להרחיק את התלמידים מרוח הלאומיות הערבית. בבתי הספר של המיסיונרים שואפים ליצור "טיפוס נוצרי מיוחד": אין בהם כל עידוד ללאומיות הערבית, והם מפנים את עיקר התעניינותם של התלמידים לאפיקים אחרים (ג'אנא, 1937, עמ' 326-333; Palestine Royal Commission, 1937, p. 248). בריטניה לא קיימה את רוח ההמלצות של דוח ועדת המנדט של חבר הלאומים והמשיכה במדיניות של אפליית החינוך הערבי בארץ. אפליה זו הייתה אחת הסיבות לפרוץ המרד הפלסטיני הגדול ב-1936, מרד שלאחריו הקימה בריטניה את ועדת פיל.

מפלגת אל-איסתקלאל הדגישה שראש מנהל החינוך היה גם יושב-ראש של אגודה זרה בעלת אופי מיסיונרי (אלכיאלי, 1988). באותה הרוח הדגישה המפלגה הערבית הפלסטינית בתזכיר לחברי הפרלמנט הבריטי, שהממשלה בפלסטין אינה פועלת לפיתוח החינוך הערבי, משום שהציונות חותרת לקיום בערות בקרב הערבים ולקיפוח הרגש הלאומי שלהם. ביקורת זו עולה בקנה אחד עם טענתו של טוטח שמגמת החינוך הממשלתי היא אנטי-לאומית. טוטח טען שתוכנית הלימודים אינה מעוררת כל עניין של התלמידים בספרות הערבית ובהיסטוריה הערבית, ולעומת זאת מפריזה בלימוד השפה האנגלית, התרבות האנגלית וההיסטוריה הכללית האירופית. יתרה מזאת, הוא טען, הבריטים "מחזיקים" את הילדים הערבים בבתי הספר ואינם מלמדים אותם. לאחר שאלה עוזבים את ספסל הלימודים, עד מהרה הם שוכחים כל דבר אשר למדו (Totah, 1932).

את תמצית תפיסתו הלאומית-פוליטית של טוטח מבטאים דבריו אלה: "ממשלה לאומית הייתה מביטה על הילדים באופן אחר, הייתה מתעניינת בהם יותר. כעת אינם אלא ילדים חורגים" (Miller, 1985, p. 96). הוא גינה את הפיקוח על ספרי הלימוד ואת המעצורים שהציב המנדט בפני ביטוי הרגש הלאומי וטיפוח התרבות הערבית המקורית, וזאת בניגוד לאוטונומיה ולביטוי התרבות הלאומית בבתי הספר היהודיים: "הרושם הוא שהחינוך הערבי נועד להביא להשלמה של העם הערבי עם המדיניות הזאת [ייסוד הבית הלאומי היהודי], או שהוא מכוון לעשות את החינוך כל כך נטול גוון עד שלא יעמיד בסכנה את ביצוע המדיניות הזאת של

28 ועדה זו הוקמה כדי לבדוק את הסיבות למאורעות תרפ"ט (בפי הערבים ثورة البراق, "מהפכת אל-בוראק") והשלכותיהם ולמצוא פתרון הולם לשני הצדדים - היהודים והערבים.

הממשלה" (Palestine Royal Commission Report, 1937, p. 340). טוטה הבין שקשה לשלטונות המנדט לטפח בבתי הספר הממשלתיים פטרויות ערבית אשר תופנה נגדם. הוא קרא בגילוי לב להקמת ממשלה ערבית לאומית שאזרחיה יכולים להניף את דגלם: "חברי בעיראק, שממונה על בית ספר ממשלתי, עומד במדרגה גבוהה ממני. הוא אומר לתלמידיו להניף את הדגל הלאומי שלהם, לשיר את ההמנון הלאומי שלהם, לתת כבוד לתמונת המלך שלהם. אני לא יכול לעשות זאת, אני ערבי ממדרגה שנייה" (שם).

טוטה ואחרים טענו כי בניגוד לקיפוח הלאומיות הערבית בבתי הספר הערביים, שליטת היהודים בניהול מערכת החינוך שלהם אפשרה להם להשתמש בבתי הספר כמכשיר לחיזוק לאומיות יהודית בקרב התלמידים ולטיפוח מסירות למשימה של הקמת בית לאומי יהודי בארץ (שם, עמ' 243-244). מצב העניינים הזה המריץ את הערבים לפעול להשוואת החינוך שלהם לחינוך בקרב היהודים. ההתבטאות הראשונה ברוח זו הייתה של דובר המועצה האסלאמית העליונה בפני המחנכת האמריקנית וודסמואל (Woodsamuel), בעת שביקרה בפלסטין בשנת 1936: "הציונות גרמה ליקיצת ההכרה הלאומית והרגשת צורך בקדמה סוציאלית [...] וכדי להתייצב נגד הציונות, ראינו צורך לאחוז בנשק שהציונים אוחזים בו. היהודים מקיימים חינוך גבוה לבנים ובנות כאחד" (אסף, 1970, עמ' 259). דברים דומים אמר טוטה באפריל 1942 בהרצאה שנשא בירושלים. הוא הקדיש את עיקר דבריו לחוסר ההתאמה בין היקף החינוך היסודי להיקף החינוך התיכוני (בכל בתי הספר), לליקוייה היסודיים של שיטת הלימוד ולמגמותיה. לדבריו, קיימת תהום בין תוכנית הלימודים לבין החיים המעשיים: בבתי הספר התיכונים לומדים רק לקראת ה"מטריקוליישן", ולכן מדי שנה יוצאים מהם פקידים ואפנדים נוספים - ומאלה יש כבר בארץ די והותר. בהמשך עמד על הפגמים והחסרונות שבחינוך הערבי הממשלתי, השווה בינו לבין מערכת החינוך היהודית וסיים את דבריו באמירה: "אל תחשבוני לציוני [...] אך יש ללמוד הרבה מן היהודים" (כהן, 1944, עמ' 28). מדברים אלה עולה כי המצב במערכת החינוך היהודית היה אחד הגורמים שהביאו להתעוררות הלאומית ולהגברת המודעות לחשיבות החינוך בשירות התנועה הלאומית הפלסטינית. גורם נוסף היה תרומתה של אישיות חינוכית דוגמת טוטה לשינויים במישור החינוכי. אין פלא אפוא שהדרישה לאפשר למשכילים הערבים לנהל את בתי הספר הערביים זכתה לתמיכה בקרב הקוויקרים האמריקאים וחוגים אחרים. משלא נענתה ממשלת המנדט לדרישה זו, גברה הביקורת נגדה על המשך שליטתה בחינוך הערבי הממשלתי. רצונו של טוטה היה שבתי הספר של הפרנדס ימשיכו להיות פתוחים וניטרליים, וזאת על מנת לאפשר בהם לימודים תקינים ללא התערבות הצבא הבריטי.

טוטה טען שעל מנת ליישב סכסוכים ולהשכין שלום בין היהודים לבין הערבים, יש לנקוט כמה צעדים: להגביל את עליית היהודים לפלסטין; לאפשר לערבים להפיץ את דעותיהם ברבים; ולא להעביר קרקעות נוספות ליהודים בלי פיקוח דקדקני. טוטה הדגיש כי "ליהודים יש רשת חינוך שלמה, בעוד שהרשת הערבית היא ענייה. הדבר נותן מקום להרגשת מרירות" (הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' S25/3053). הוא סבר כי רוב הציבור הנוצרי במערב מצדד ביהודים, ושאת הידיעות מארץ ישראל מעבירים בעיקר היהודים. השקפת עולמו של טוטה תואמת

את רעיונותיו של אדוארד סעיד, ולפיהם סוכני המערב - לרבות המיסיונרים - הגיעו למזרח כדי להשתלט עליו, לנצל את אוצרותיו ולהטמיע את עמיו בתרבותם המערבית הקולוניאלית בהתאם לתכתיב אירופי מרושע. גם טוטח האמין שהאימפריאליזם המערבי מתאפיין במנטליות של התנשאות ובתחושת עליונות (Said, 1979).

הערבים טענו כי הבריטים הבטיחו להם שאם יילחמו בעות'מאנים, תהיה להם ממלכה. לאחר תום מלחמת העולם הראשונה התגלה שלאחרים ניתנו הבטחות אחרות, וההבטחה לערבים לא קוימה. לפי טענתם, הערבים הם הרוב בארץ ישראל (81% מכלל התושבים בה); יתרה מזאת, הארץ ערבית לפי תרבותה ולשונה. הבריטים פעלו כמפשרים בין היהודים לערבים, והצעות הפשרה שלהם לא סיפקו אף אחד משני הצדדים. "אין אנו רוצים בשפיכות דמים", אמר טוטח, "אין אנו רוצים בהתנגשויות בעיר השלום ירושלים. הציונות היא אידאל רוחני. על ידי השלכת פצצות מאווירון אין משרתים את האידאל" (שם).

בשנת 1934 נסע טוטח ללונדון עם דניאל אוליבר, מנהל בית הספר האנגלי בראס אל-מתן, שבלבנון וראש הקוויקרים במזרח התיכון. את השניים הזמין מזכיר קהילת הקוויקרים בלונדון, מר פלצ'ר (Feltcher). הנסיעה נועדה לנסות להשכין שלום בין הערבים לבין היהודים בפלסטין. באחד מתיקי הארכיון הציוני בירושלים מתועדת נקודת המבט היהודית בהקשר של הנסיעה הזו:

נסיעתם של מר אוליבר וד"ר טוטח ללונדון בשנת 1934 התקבלה ופורשה על ידי הערבים עצמם כמפעל חשוב לטובתם ונגד הציונות. ד"ר טוטח אינו מסתיר את השקפותיו האנטי-ציוניות, בשעה שאוליבר מופיע תמיד בפנינו בתור ידידנו ואוהדנו הנאמן [של היהודים]. הוא מבקר לעתים בארץ ונפגש כאן עם אנשינו וגם עם הערבים. בשיחות איתנו הוא דש בנושא אחד: השכנת שלום בינינו ובין הערבים - מבלי להציע דבר מסוים בעניין זה. הוא מקובל אצל המופתי וסועד על שולחנו. בביקורו האחרון בארץ (לפני כחודשיים) נפגש גם עם הנציב העליון. (הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' S25/3053)

בנאומו באספה השנתית של הידידים בלונדון אמר אוליבר, ראש הקוויקרים במזרח התיכון, כי היחסים בין היהודים לערבים מידרדרים והופכים רעים יותר. הוא טען כי אין זו סוגיה מקומית בלבד, אלא סוגיה שהיא רלוונטית למזרח הקרוב ולכל העולם האסלאמי. לדבריו, שתי תרבויות הובאו לידי התנגשות על ידי הבטחת בריטניה לתת את ארץ ישראל ליהודים. היהודים היו הופכים את הארץ לגן עדן, אבל אין בה מקום בשביל ציבור יהודי גדול. הערבים שרויים בצער אמיתי. הם אומרים שהובטח להם חופש ואין להם כל דעה בממשלה. במצב זה יש סכנה להתפרצות ולפרעות. מה ניתן לעשות כדי להשרות שלום וסדר? לפני שתוכל להיווצר אווירה מתאימה לפגישה בין שני הגזעים, הכרחי שיהיה צדק. (שם)

בתקופה זו שררו יחסים לא טובים בין ההסתדרות הציונית לבין מנהל בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה, ד"ר ח'ליל טוטח. המתרחשות ביניהם הגיעה לשיאה בעדותו של טוטח בפני הוועדה המלכותית הבריטית (ועדת פיל) בשנת 1937. לא אחת הביע טוטח את משאלתו ליישב את הסכסוך. לדעתו, אחת הדרכים לכך הייתה שיפור החינוך: "אנו רק יכולים להתפלל,

ותפילתנו תישא תקווה שעם הזמן החינוך יגיע לכל הכפרים" (Jones Family Papers, 1930). טוטח גם ביקש לשפר את המצב הכלכלי בפלסטין, משום שראה במצבם הירוד של הפלסטינים גורם מרכזי בסכסוך. עדותו של טוטח בוועדת פיל העמיקה את הקרע בינו לבין ההסתדרות הציונית וגרמה להאשמות בלתי-פוסקות משני הצדדים. כך למשל ההסתדרות הציונית של ארצות הברית פנתה לאגודת הקוויקרים והתלוננה על עדותו של טוטח בפני הוועדה המלכותית הבריטית. באיגרת קצרה שנשלחה בינואר 1937 לד"ר סטיבן וייז, ממנהיגי יהדות ארצות הברית, נכתב כי טוטח לא הביע מחאה על רצח יהודים בידי ערבים, והתנהגות זו אינה עולה בקנה אחד עם רדיפת השלום של הקוויקרים. התנגדותה של מחלקת החינוך היהודית לשלב את הספר תאריח' פלסטין (טוטח ואל-ברע'ות', 1923) בתוכנית הלימודים - לא רק בבתי הספר הממשלתיים, אלא גם בבתי ספר פרטיים - הכעיסה את טוטח והמריצה אותו לפעולות פוליטיות ולתעמולה נגד הציונות.

משנת 1944 ואילך הרבה טוטח לנסוע לארצות הברית והחל לפעול בה נגד הציונות. את דעותיו הוא ביטא בשפה האנגלית בעיתונות האמריקנית. טוטח קשר קשרים עם בני הגולה הפלסטינית, ויחד עם חוגי המשכילים הערבים פעל כדי לארגן תעמולה ערבית הולמת נגד הציונות. לאחר שסיים ד"ר פיליפ חיתי²⁹ את תקופת כהונתו כמנהל האגודה של הקוויקרים לענייני הערבים האמריקאים, טוטח קיבל על עצמו לנהל את האגודה. בתקופת כהונתו של טוטח שימשה האגודה כבמה פוליטית להבעת דעותיו באשר לציונות. הוא נהג לשלוח מכתבים לנשיא ארצות הברית טרומן ולסנאט כדי לנסות לשכנע אותם לפעול נגד הציונות ולהציג את העובדות ההיסטוריות בסוגיית הבעיה הפלסטינית.

בשנת 1952, לאחר מלחמת העצמאות, נסע טוטח לירדן ולמדינות ערב כדי לחקור את הסיבות למלחמה ולתבוסת הצבאות הערביים. הוא קשר קשרים עם סופרים, פוליטיקאים ואינטלקטואלים בולטים, כמו גם עם הממשלות הערביות, ופעל לגיבוש תעמולה ערבית נגד הציונות. מסעותיו של טוטח בעולם הערבי תועדו, וב-1955 התייעד התפרסם בספר בן שני כרכים בשפה האנגלית, *Dynamite in the Middle East*; שנה אחר כך יצא הספר לאור בשפה הערבית (טוטח, 1956; Totah, 1955). הכרך הראשון דן במסעותיו בלבנון, ברצועת עזה, במצרים ובעיראק ובקשרים עם פוליטיקאים ומשכילים ערבים דוגמת בשארה

29 חיתי (1978-1886) היה פרופסור ערבי לבנוני (מארוני), יליד העיירה שמלאן שבהר לבנון. לאחר לימודיו בבית הספר התיכון למד לתואר ראשון באוניברסיטה האמריקאית בביירות. בהמשך למד לתואר שלישי באוניברסיטת קולומביה בניו יורק, ולאחר מכן מינתה אותו האוניברסיטה לראש מחלקת מחקרי המזרח בה. חיתי כיהן בתפקיד זה במשך ארבע שנים והקים מרכז למחקרים ערביים באוניברסיטת פרינסטון שבניו ג'רזי. מבין ספריו: תאריח' סוריא ולבנאן ופלסטין, לבנאן פי אל-תאריח', סאנעו אל-תאריח' אל-ערבי אל-חדית'. הוא נפטר ב-1978.

אל-ח'ורי (بشارة الخوري),³⁰ חאפז עפיפי (حافظ عفيفي),³¹ עזאם פאשה (عزام باشا),³² נורי א-סעיד (نوري السعيد),³³ ד"ר פאדל אל-ג'מאלי (فاضل الجمالي)³⁴ ואחרים. הוא דן איתם בבעיות הערביות, ובעיקר בבעיית הפליטים. הכרך השני סיכם את מסעותיו של טוטח בסוריה, בירדן ובריכוזי הפליטים. טוטח מסר לקוראיו (האמריקאים והערבים) תמונה אמינה של המצב הקשה בריכוזי הפליטים בפלסטין, ובעיקר בעזה ובשכם.

סיכום

בתקופת המנדט הבריטי בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה תרם תרומה רבה ליצירתה של שכבת משכילים, וזו זירזה את התפתחותה של החברה הפלסטינית בכלל ושל התנועה הלאומית הפלסטינית בפרט. טוטח היה חלוץ החינוך הלאומי הערבי בפלסטין. הוא התמקד בטיפוח החינוך והשפה הערבית, משום שראה בהם אמצעי ראשון במעלה להתעוררות לאומית. הוא מתח ביקורת על נוהלי החינוך בבתי הספר המיסיונריים בתקופה שקדמה לו. טוטח האמין כי המנהיגות הפלסטינית המקומית חייבת לקבל על עצמה את האחריות לניהול ולתפעול של בתי הספר הערביים בפלסטין. רבים ראו בטוטח מחנך בעל חזון ותפיסה פדגוגית לאומית. ואכן, בשנים הרבות ששימש כמנהל בית הספר לבנים של הפרנדס ברמאללה הוא הפיח בתלמידיו את רוח אהבת המולדת וחינך אותם לסובלנות, לאחווה, לאחדות ולמצוינות. הוא החדיר לתוכנית הלימודים גוון לאומי באמצעות העמקה בלימוד של השפה הערבית, כמו גם של ההיסטוריה והגאוגרפיה של פלסטין. בתקופת ניהולו של טוטח היוו בתי הספר של הפרנדס ברמאללה מעין כור היתוך ופתחו את דלתותיהם לבני כל העדות הערביות. צביונו של בית הספר הביא לכך שבתקופתו של טוטח למדו בו תלמידים רבים ממקומות הנמצאים מחוץ לעיר רמאללה:

30 אל-ח'ורי (1890-1964), פטריוט מארוני יליד הכפר רשמיא שבלבנון, היה עורך דין אשר רכש את השכלתו בפריז. נשיאה הראשון של לבנון לאחר קבלת עצמאותה מצרפת ב-1943. אף שדיבר צרפתית, העדיף את השפה הערבית ואת תרבותה. נפטר בביירות ב-1964.

31 עפיפי (1886-1961), יליד קהיר, למד רפואה באנגליה ובצרפת. ב-1928 התמנה לשר החוץ המצרי וכיהן בתפקידו עד 1934. היה שגריר מצרים בלונדון (1936-1938) ונציג מצרים במועצת הביטחון של האו"ם (אלזרקלי, 2002, כרך 6, עמ' 77).

32 עזאם פאשה (1893-1976) היה מדינאי ודיפלומט מצרי. כיהן כמזכיר הכללי הראשון של הליגה הערבית בין 1945 ל-1952. היה חבר במפלגת אל-ופד המצרית. התנגד להחלטת החלוקה של האו"ם שהביאה להקמת מדינת ישראל, כמו גם לאפשרות הקמתה של מדינה דו-לאומית בארץ ישראל.

33 א-סעיד (1888-1958) היה מדינאי עיראקי בתקופת המנדט הבריטי בעיראק ובית המלוכה העיראקי. שירת בממשלת עיראק במגוון תפקידים, התמנה 14 פעמים לראש ממשלת עיראק (לראשונה בשנת 1930). ב-15 ביולי 1958, למוחרת נפילת בית המלוכה בעיראק, נתפס בעת ניסיונו להימלט מבגדד ונורה למוות.

34 אל-ג'מאלי (1903-1997) היה פוליטיקאי עיראקי ואיש חינוך. למד באוניברסיטה האמריקנית בביירות, ולאחר מכן במכללה להכשרת מורים באוניברסיטת קולומביה שבניו יורק. עבודת הדוקטור שלו עסקה בחינוך בקרב הבדואים. ממעצבי מערכת החינוך בעיראק. השקפותיו היו פאן-ערביות וימניות. כיהן כראש ממשלת עיראק מ-17 בספטמבר 1953 עד ל-29 באפריל 1954. שימש גם כשר החוץ של עיראק שמונה פעמים. הוא נפטר בתוניס ב-1997.

ירושלים, יפו, עזה, שכם, רמלה, טייבה. חלק מהתלמידים הגיעו מארצות ערב (מצרים, ירדן, לבנון), ורבים היו ממשפחות שנחשבו לאלטיה הערבית בפלסטין. מפעלו החינוכי של טוטה תרם תרומה חשובה לפיתוחה של רמאללה כעיר תרבותית מרכזית: תלמידים מכל רחבי פלסטין ומחוצה לה נהרו לעיר כדי להתחנך בבתי הספר של הקוויקרים האמריקאים, כיוון שידעו כי החינוך בבתי ספר אלה מושגת על ערכי הדמוקרטיה והליברליזם.

באמצעות מערכת החינוך של הקוויקרים הצליח טוטה להגביר את תחושת השייכות של התושבים הערבים לארצם. טוטה ניסה להדגיש את עברה ותרבותה המפוארים של ארץ הקודש. הוא סיפק לבוגרי בית הספר את הכלים הראשונים המאפשרים לגבש תפיסה של שייכות, ומאוחר יותר של זהות. תחילת המהלך הייתה העברת הסמכויות של הנהגת מוסדות החינוך מהקוויקרים לערבים המקומיים. מקרב בוגרי בתי הספר של הפרנדס ברמאללה קמה שכבה של משכילים נוצרים, ואלה הכינו את חברתם לעידן של פיתוח וקדמה. בפלסטין של תקופת המנדט הבריטי צמחה אינטליגנציה יוצרת, כזו השואפת לפתח בקרב האוכלוסייה תפיסת זהות ותחושת שייכות למולדת. האמצעים שנדרשו לשם כך היו הכרת ההיסטוריה של פלסטין ועריה, אהבת השפה הערבית והתרבות הערבית העשירה וקריאה לסובלנות של תושבי פלסטין מכל העדות. לאחר מלחמת העצמאות ב-1948, מלחמה שהביאה לסגירתם של בתי ספר חשובים בירושלים דוגמת הקולג' הערבי וקולג' טרה סנטה, בתי הספר של הפרנדס היו למרכז חינוכי מוביל וקלטו תלמידים רבים שנפלטו מבתי ספר אחרים.

תרומתו של טוטה נמשכה גם בשנים הבאות. אין פלא אפוא שחוקרים ערבים בכלל וחוקרים פלסטינים בפרט, כמו גם תלמידיו ועמיתיו של טוטה בתחומי הספרות והפוליטיקה, מזכירים את שמו כאיש חינוך מרכזי בפלסטין. אחד מהם היה עג'אג' נויהד', בוגר בית הספר הפרנדס לבנים בלבנון ומייסד מפלגת אל-איסתקלאל (העצמאות) הפן-ערבית. הלה כינה את טוטה "אחד מגדולי האישים בחינוך המדעי הנכון בפלסטין" (من أفاض رجال التربية العلمية الصحيحة في فلسطين) (נויהד', 1981, עמ' 132).

מקורות

מקורות ראשוניים

ארץ ישראל

א. ארכיונים

ארכיון מרכז אחיאא אל-תראת' אל-אסלאמי. ירושלים (אבו דיס).

ארכיון עיריית רמאללה.

הארכיון הציוני המרכזי. ירושלים.

ב. פנקסים

בית ספר הפרנדס לבנות. פנקס הבוגרות, 1889-1940. רמאללה.

בית ספר הפרנדס לבנים. פנקס הבוגרים, 1920-1948. רמאללה.

ג. מכתבים אישיים

רסאאל טוטח אל-שח'סיה, 1940-1927. רמאללה.

ד. עיתונות ערבית

פלסטין, מיקרופילם: אוניברסיטת חיפה.

ה. ראיונות

ריאיון אישי עם פריד פרח תאברי, אחד מבוגרי בית הספר הפרנדס לבנים ברמאללה בשנת 1932.

הריאיון התקיים ב-16 במאי 1996.

ריאיון אישי עם ח'ליל מוסא ח'ליל, ראש עיריית רמאללה ואחד מבוגרי בית הספר הפרנדס לבנים

ברמאללה בשנת 1947. הריאיון התקיים ב-5 באוקטובר 1996.

ריאיון אישי עם יעקוב אלאע'רג' שהיה בקשר טוב עם ח'ליל טוטח. הריאיון התקיים ב-2 במאי 1998.

ריאיון אישי עם אכרם נורי, אחד מבוגרי בית הספר הפרנדס לבנים ברמאללה בשנת 1928. הריאיון

התקיים ב-7 ביוני 1999.

ריאיון אישי עם ג'וי טוטח, בתו של ח'ליל טוטח. הריאיון התקיים ב-13 בספטמבר 1999.

ארצות הברית: אוסף תיעודי

Friends Missionary Advocate. *The Quaker Collection in Haverford College* (1895-1948).

Philadelphia, PA.

Jones Family Papers. *The Quaker Collection in Haverford College* (1821-1951).

Philadelphia, PA.

Quaker & Special Collections. *Khalil A. Totah and Eva Marshall Totah papers, 1896-1955*. Philadelphia, PA: Haverford College.

בריטניה: פרוטוקולים

Friends House. *Meeting Minutes Book* (1875-1954). London.

מקורות משניים

אבו חמד, ע' (1979). *אעלאם מן ארצ' אלסלאם*. אוניברסיטת חיפה, שרפה אל-אבחאת' אל-עלמיה

ואל-עמליה.

אבו סעד, א' (2009). התפתחות מערכת החינוך הפלסטינית-ערבית בתקופת האימפריה העות'מאנית

והמנדט הבריטי. אלנבראס, 5, 4-20.

אבו ריא, א' (1981). *רמאללה, קדימא וחדית'א*. אלאתחאד אלאמריכי לרמאללה.

אדן, ד' (1989). *החינוך הערבי בפלשתינה בתקופת המנדט הבריטי*. חיבור לשם קבלת התואר

"מוסמך", האוניברסיטה העברית בירושלים.

אושרוב, א' (2014). *מאין באתם? תולדות עם ישראל בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית המוקדמת*

(1948-1920). חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", האוניברסיטה העברית בירושלים.

אלזרקלי, ח"א (2002). *אלעלאם*. דאר אל-עלם אל-מלאיין.

אלחאג', מ' (1996). *חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי*. מאגנס.

אל-ח'אלדי, א"ס (1925). נצ'אם אתעלים אתורכי. מג'לה דאר אל-מעלמין.
אלכיאלי, ע"ו (1988). ות'אאק אל-מקאומה אלפלסטינייה אל-ערביה צ'ד אל-חתלאל אל-בריטאני
ואל-צהיוני. מואססת אל-דראסאת אל-פלסטינייה.
אל-סכאכני, ח' (1955). כד'א אנא, יא דניא! אל-מטבעה אל-תג'אריה.
אל-סכאכני, ח' (1990/1955). "כזה אני, רבותי!" מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני (תרגום: ג' שילה).
כתר.
אלעודאת, י' (1946). אלנאטקון באלצ'אד פי אמריכא. דאר ריחאני ללטבאעה ואל-נשר.
אלעודאת, י' (1992). מן אעלאם אלפכר ואלאדב פי פלסטין. דאר אל-אסראא.
אסף, מ' (1970). היחסים בין ערבים ויהודים בא"י, 1860-1948. תרבות וחינוך.
ג'אנא, מ"ת (עורך) (1937). אל-שהאדאת אלסיאסיה אמאם אל-לג'נה אל-מלכיה. מטבעת אלשעב.
ג'בר, י' (1999). אלמוסועה אתרבויה אל-פלסטינייה. מנשוראת אל-דאר אל-וטניה לתרג'מה
ואל-טבאעה ואל-נשר ואל-תווע.
דאער', י"א (1972). מצאדר אל-דראסה אל-אדביה: אלפכר אלערבי אלחדית' פי סור אעלאמה.
מכתבה לבנאן.
זיאדה, נ' (1996). אלכליה אלערביה פי אלקדס. בתוך ס' אלחמארנה (עורך), ד'אכרת אלקדס: בחות'
ודראסאת מהדאה לד'כרא כאמל ג'מיל אלעסלי (עמ' 137-151). מטבעת אלג'אמעיה אל-ארדניה.
זיאדה, נ' (2006). אלקדס כמא ערפתהא. מג'לת אל-ערבי, 571, 93-121.
חפשי, נ' (1968). מדינת השלום, הצדק והאמת. הוצאת ידידים.
טוטה, ח' (1919). אל-תהד'יב. בתוך ח' צלאח (עורך), פלסטין ותג'יד חיתיהא (עמ' 101-108).
אל-מטבעה אל-תג'אריה אל-סוריה אל-אמריקיה.
טוטה, ח' (1932). אתרביה ענד אלערב. וזארה אלואקאף.
טוטה, ח' (1956). דינאמית פי אל-שרק אל-אוסט. דאר אל-עלם אל-מלאיין.
טוטה, ח' ואל-ברע'ות', ע"צ (1923). תאריח' פלסטין. מטבעת בית אלמקדס.
טוטה, ח' וח'ורי, ח' (1923). ג'ע'ראפית פלסטין. מטבעת בית אלמקדס.
טוטה, ח' ושחאדה, ב' (1920). תאריח' אל-קדס ודלילהא. מטבעת אלשרק.
כבהא, מ' (2006). החברה הערבית-פלסטינית בתקופת המנדט הבריטי. בתוך א' קופמן, מ' כבהא, ש'
אוסצקי-לזר וי' בוימל (עורכים), החברה הערבית בישראל. כרך א': מרוב למיעוט לאומי (יחידה
2, עמ' 155-241). האוניברסיטה הפתוחה.
כהן, א' (1944). השכלה וחינוך בעולם הערבי. ספרית פועלים.
מועד, כ' (2017). הגות חינוכית פרוגרסיבית אשר הקדימה את זמנה: בית הספר, המורה והתלמיד
הראויים לפי ח'ליל אל-סכאכני. דפים, 65, 35-63.
מועד, כ' (2018). בן אדם, אם ירצה האל: ביוגרפיה חינוכית של ח'ליל אל-סכאכני, 1878-1953.
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
מעלוף, א' (1960). מואססה ג'מעיה אל-אצדקאא אל-אמריקיה פי פלסטין מן סנה, 1869-1939.
אלמטבעה אלעצריה.
נג'אר, ע' (2005). צחאפה פלסטין ואל-חרכה אל-וטניה פי נצף קרן, 1900-1948. אלמואססה
אלערביה ללדרסאת ואלנשר.

- נויהד, ע' (1981). רג'אל מן פלסטין. מנשוראת פלסטין אל-מחיתה.
- סעיד, א' (1994). שח'סיה מנסיה. אלחיהת, 7, 130-141.
- עדווי, ג' (2000). פעילות הקוויקרים האמריקנים בפלשתנה, 1869-1948. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה.
- ראובני, י' (1993). ממשל המנדט בא"י 1920-1948: ניתוח היסטורי-מדיני. אוניברסיטת בר-אילן.
- שאהין, א"ע (2000). מוסעת כתאב פלסטין פי אלקרן אל-עשרין. אל-מרכז אל-קומי ללדראסאת ואל-תות'יק.
- שביט, י', גולדשטיין, י' ובאר, ח' (עורכים) (1983). לקסיקון האישים של ארץ ישראל 1799-1978. עם עובד.
- שלהב, י"מ (1981). המאבק על עצמאותה של מערכת החינוך העברי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- שמעוני, י' (1988). לקסיקון פוליטי של העולם הערבי. כתר.
- שמעוני, י' ולוין, א' (עורכים) (1971). לקסיקון פוליטי של המזרח התיכון במאה ה-20. ג. א. בית ההוצאה הירושלמי.
- שראבי, ה' (1994). צור אלמאדי, סירה ד'אתיה. אלצנארה.
- Antonius, G. (1938). *The Arab awakening: The Story of the Arab national movement*. Hamish Hamilton.
- Comfort, W. W. (1941). *Just among friends: The Quaker way of life*. Macmillan.
- Edwards-Konic, P. (2008). *Enduring hope: The impact of the Ramallah Friends Schools*. Friends United Press.
- Fortna, B. C. (2002). *Imperial classroom: Islam, the state, and education in the late Ottoman Empire*. Oxford University Press.
- Hodgkin, H. T. (1916). *Friends beyond seas*. Headley Brothers.
- Jones, C. H. (1981). *Friends in Palestine*. Friends United Press.
- Jones, R. M. (1927). *The faith and practice of the Quakers*. Religious Society of Friends.
- Lee, R. C. (1977). The story of the Ram Allah mission. In M. Davis (Ed.), *Holy Land missions and missionaries* (pp. 8-10). Arno Press. (Original work published 1912)
- Mar'i, S. K. (1978). *Arab education in Israel*. Syracuse University Press.
- Matthews, R. D., & Akrawi, M. (1949). *Education in Arab countries of the Near East: Egypt, Iraq, Palestine, Transjordan, Syria, Lebanon*. American Council on Education.
- Miller, Y. N. (1985). *Government and society in rural Palestine, 1920-1948*. University of Texas Press.
- Moed, K. (2014). Educator in the service of the homeland: Khalil al-Sakakini's conflicted identities. *Jerusalem Quarterly*, 59, 68-85.
- Muir, W. (1861). *The life of Mahomet*. Smith, Elder & Co.
- Palestine Royal Commission Report* (1937). <https://www.jewishvirtuallibrary.org/text-of-the-peel-commission-report>

- Ricks, T. M. (2008). Khalil Totah: The unknown years. *Jerusalem Quarterly*, 34, 51-77.
- Ricks, T. M. (2009). *Turbulent times in Palestine: The diaries of Khalil Totah, 1886-1955*. Institute of Palestine Studies; Jerusalem: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs.
- Said, E. W. (1979). *Orientalism*. Vintage Books.
- Swirski, S. (1999). *Politics and education in Israel: Comparisons with the United States*. Falmer Press.
- Szyliowicz, J. S. (1973). *Education and modernization in the Middle East*. Cornell University Press.
- Tibawi, A. L. (1956). *Arab education in mandatory Palestine: A study of three decades of British administration*. Luzac.
- Totah, K. (1932). Education in Palestine. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 164, 155-166.
- Totah, H. (1955). *Dynamite in the Middle East*. Philosophical Library.
- Tuck, R. (1889). *Handbook of biblical difficulties*. Elliot Stock.
- Yousuf, A. (1956). *The British educational policy in the Arab public schools of Palestine during the Mandatory period*. Unpublished doctoral dissertation, Indiana University.